

Ebû Abîde el-Hazrecî ve Hıristiyanlığa Reddiyesi: *Makâmi'û's-Sulbân*

Zeynep Hocaoglu | <https://orcid.org/0000-0003-3181-5002> | zeynep_hocaoglu19@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, Rize, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/0468j1635>

Salih Sabri Yavuz | <https://orcid.org/0000-0001-6400-3268> | s.sabri.yavuz@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, Rize, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/0468j1635>

Öz

Reddiye geleneği bağlamında yazılmış eserler İslam düşüncesinde önemli bir yer tutmaktadır. İslam düşüncesinin çeşitli dönem ve coğrafyalarında bu faaliyet sürdürülmüş, bu bağlamda Endülüs'te de söz konusu gelenek devam etmiştir. Araştırmacılar, Endülüs'te reddiye yazım geleneğini, Hicrî V. yüzyılda İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) kısaca el-Fasl diye bilinen meşhur eseriyle başlatmaktadır. Sonraki süreçte de Hicrî 6. yüzyılda yaşamış olan ve fazla bilinmeyen Ebû Abîde el-Hazrecî (ö. 582/1187) *Makâmi'û's-sulbân* adlı eseriyle bu geleneği devam ettirmiştir. Kaynaklara göre Endülüs'te Murâbitlar Devleti'nin yıkıldığı, Muvahhidler Devleti'nin kurulduğu siyasi, askeri sosyo-politik açıdan zorlu bir zamanda yaşayan ve bu dönemde Hıristiyanlara esir düşen Hazrecî'ye birçok eser atfedilmektedir. Bunlardan günümüze ulaşanlardan biri, reddiye eseri *Makâmi'û's-sulbân*, diğeri ise *Nefesü's-sabâh* adlı tefsir kitabıdır. Araştırmamız sonucunda, Mehmet Özdemir'in *Endülüs'te Hıristiyanlığa Yönelik Reddiyeler* makalesinde, *Makâmi'û's-sulbân*'a dair kısa bir malumat dışında ayrıntılı bir çalışmaya rastlayamadık. Dolayısıyla biz de Türkçe reddiye literatürüne bir katkı olması açısından Hazrecî'yi ve reddiye eserini çalışmamıza konu ettik. *Makâmi'û's-sulbân*, Endülüs'te Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin hız kazandığı, Haçlı ittifakının (Reconquista) amaçlarına yaklaştığı ve dolayısıyla Müslümanlara karşı baskı ve şiddetin arttığı bir dönemde, Müslüman bir alimin esaret altında yazmış olduğu bir eserdir. *Makâmi'û's-sulbân*, İslam ve Hıristiyanlığı karşılaştırmalı olarak ele alması açısından mukayeseli dinler tarihi sayılabilecek özellikler göstermektedir. Bu husus, özellikle Hıristiyan inancını ele alındığı bölümlerde dikkat çekmektedir. Ayrıca eserin öne çıkan bir yönü de Hazrecî'nin, papazların, kilisenin olağanüstü olaylara dayalı olarak halkın dini duygularını sömürmesini ve kendi nüfuzları için kullanmasını akla ve ilme dayalı olarak eleştirmesidir. Kısacası *Makâmi'û's-sulbân* hem yazıldığı Endülüs ikliminde hem de Doğu İslam dünyasında reddiye eserleri ile de öne çıkan Kurtubî (ö. 671/1273), Karâfî (ö. 684/1285), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) gibi alimleri, kullandığı deliller ve metot açısından etkilemiştir. Amacımız Hazrecî ve eserini tanıtmak, onun Endülüs reddiye geleneğinde ve devam eden tarihi süreçte de konumunun izlerini sürmek ve kelam ilmi açısından eserinde takip ettiği üslup, metot ve muhteva gibi dikkat çeken bazı hususları deskriptif bir yöntemle ele almaktır.

Anahtar Kelimeler

Kelam, Endülüs, Reddiye, Hazrecî, *Makâmi'û's-Sulbân*.

Atıf Bilgisi

Hocaoğlu, Zeynep – Yavuz, Salih Sabri “Ebû Abîde el-Hazrecî ve Hristiyanlığa Reddiyesi: Makâmî’u’s-Sulbân”. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 12/2 (Aralık 2025), 595-620.

<https://doi.org/10.33718/tid.1764891>

Geliş Tarihi : 18.08.2025

Kabul Tarihi : 27.11.2025

Yayın Tarihi : 31.12.2025

Değerlendirme : İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Etik Beyan : Bu çalışma, Salih Sabri Yavuz danışmanlığında yürütülen doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. (Endülüs İslam Düşüncesi Reddiye Geleneğinde Ulûhiyyet ve Nübüvvet Tartışmaları: Kurtubalı Alim Ebû Abîde el-Hazrecî Örneği, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize/Türkiye).

Bu çalışmada, Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Kullanımı : Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Benzerlik Taraması : Yapıldı - intihal.net

Yazar Katkıları : Yazar-1 (%55) - Yazar-2 (%45)

Çıkar Çatışması : Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman : Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans : Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Abū Abīda al-Khazrajī and His Refutation of Christianity *Maqāmi‘ al-Şulbān*

Zeynep Hocaoglu | <https://orcid.org/0000-0003-3181-5002> | zeynep_hocaoglu19@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences, Rize, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/0468j1635>

Salih Sabri Yavuz | <https://orcid.org/0000-0001-6400-3268> | s.sabri.yavuz@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences Rize, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/0468j1635>

Abstract

Works written within the tradition of refutation (radd) occupy a significant place in Islamic intellectual history. This activity has been sustained across various periods and geographies of Islamic thought, and the same tradition continued in al-Andalus as well. Researchers generally trace the beginning of the refutation-writing tradition in al-Andalus to the famous work of Ibn Hazm (d. 456/1064), known simply as *al-Faṣl*, in the fifth century AH. In the subsequent period, Abū Abīda al-Khazrajī (d. 582/1187), a relatively lesser-known scholar who lived in the sixth century AH, perpetuated this tradition with his work *Maqāmi‘ al-Şulbān*. According to historical sources, al-Khazrajī lived during a politically, militarily, and socio-politically turbulent era in al-Andalus marked by the collapse of the Almoravid state and the establishment of the Almohad state. Having fallen captive to Christians during this period, and numerous works are attributed to him. Among those that have survived to the present day are the refutation work entitled *al-Şulbān* and the Qur’anic exegesis entitled *Nafas al-Şabāḥ*. In the course of our research, apart from a brief mention of *al-Şulbān* in Mehmet Özdemir’s article “*Refutations Directed Against Christianity in al-Andalus*,” we have not encountered any detailed study on the work. Accordingly, with the aim of contributing to the Turkish literature on refutation, we have chosen al-Khazrajī and his refutation work as the subject of our study. *al-Şulbān* is a work written by a Muslim scholar while in captivity during a period when Christianisation efforts in al-Andalus were accelerating, the Crusader alliance (Reconquista) was approaching its objectives, and pressure and violence against Muslims were intensifying. In terms of its comparative treatment of Islam and Christianity, *Sulbān* exhibits characteristics that may be regarded as belonging to the history of religions in a comparative perspective. This feature is particularly evident in the sections addressing Christian doctrine. Another prominent aspect of the work is al-Khazrajī’s rational and scholarly critique of how priests and the Church exploited the religious sentiments of the populace by appealing to miraculous events and using them to consolidate their own authority. In summary, *al-Şulbān* influenced later scholars renowned for their refutation works both in the Andalusian context and in the Eastern Islamic world—such as al-Qurṭubī (d. 671/1273), al-Qarāfi (d. 684/1285), and al-Jawziyyah (d. 751/1350)—through the evidence and methodology it employed. Our objective is to introduce al-Khazrajī and his work, to trace his position within the Andalusian refutation tradition and its subsequent historical trajectory, and to examine, through a descriptive method, certain noteworthy as-

pects of the style, methodology, and content he followed in the work from the perspective of kalām (Islamic theology).

Keywords

Kalām, al-Andalus, Refutation, al-Khazrajī, *Maqāmi‘ al-Şulbān*.

Citation

Hocaoğlu, Zeynep – Yavuz, Salih Sabri. “Abū Abida al-Khazrajī and His Refutation of Christianity: *Maqāmi‘ al-Şulbān*”. *Trabzon Theology Journal* 12/2 (December 2025), 595-620.

<https://doi.org/10.33718/tid.1764891>

Date of Submission : 18.08.2025

Date of Acceptance : 27.11.2025

Date of Publication : 31.12.2025

Peer-Review : Two External - Double anonymized

Ethical Statement : This article is based on the doctoral dissertation conducted under the supervision Salih Sabri Yavuz. (The Debates on Divinity and Prophethood in the Refutation Tradition of Andalusian Islamic Thought: The Case of the Cordoban Scholar Abū Abida al-Khazrajī, Recep Tayyip Erdoğan University, Rize/Türkiye).

All rules specified in the Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive have been complied with in this study.

This study does not require ethical committee approval, and the data used were obtained through literature review/published sources.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Use of AI : No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. All content of the study was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles

Plagiarism Checks : Yes - intihal.net

Author Contributions : Author-1 (%55) - Author-2 (%45)

Conflicts of Interest : The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support : The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License : Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

İslam düşüncesinde reddiye geleneği tabiri, daha çok Müslümanlar ile Ehl-i kitap arasında ulûhiyyet ve nübüvvete dair çeşitli konularda yapılan tartışmaları konu edinen ilmi bir süreci ifade etmek için kullanılmaktadır. Tarihi süreçte de söz konusu gelenek metot, yöntem, işlenen konular açısından gelişerek, sistemleşerek varlığını sürdürmektedir. Biz de bu gelenek içerisinde yer alan Müslüman-Hıristiyan mücadelesini, hem siyasi-askeri hem de fikri açıdan Doğu İslam dünyasına göre daha yoğun, bilfiil yaşamış bir bölge olan Endülü's coğrafyasında doğmuş, yetişmiş bir alimi, Ebû Abîde el-Hazrecî'yi (ö. 582/1187) Hıristiyanlığa karşı yazdığı *Makâmî'ü's-sulbân* (*Beyne'l-İslam ve'l-Mesihîyye*) adlı reddiye eseri dahilinde çalışmamızda konu edindik. Onun ayrıca tefsire dair *Nefesü's-sabâh* adlı bir kitabı daha bulunmaktadır. Dolayısıyla müellifimizin iki telifi günümüze ulaşmıştır. Her ikisinin de farklı müellifler tarafından yapılmış tahkikli neşirleri bulunmaktadır. Bunlardan *Makâmî'ü's-sulbân* Abdülmecid eş-Şerefi tarafından yayımlandı.¹ Müellif, daha önce araştırmacılar tarafından dikkat çekmeyen söz konusu kitabın neşirini yapma nedeni olarak Fernando de la Granja'nın, *Milagros espanoles en una obra polemica musulmana El Kitap Maqami al-sulban del Jazrayi*² adlı makalesinde, Hıristiyanların Endülü's'te gerçekleştiğine inandıkları ve mucize olarak nitelendirdikleri bazı olayları, müellifin eseriyle bağlantılı olarak ele almasını göstermektedir. Ayrıca Şerefi, Hazrecî'nin kitabında Hıristiyanlarca kabul edilen bu olağanüstü olaylara yer vermesini ve bunları Hıristiyanlık eleştirisi olarak kullanmış olmasını dikkat çekici bulmaktadır. Dolayısıyla Şerefi, söz konusu kitabın neşirinin faydalı olacağını düşünmüştür. Kendisi takdim yazısında bunu dile getirmektedir.³

Muhammed Şame'nin tahkikini yaptığı diğer neşir ise *Beyne'l-İslam ve'l-Mesihîyye* adıyla basıldı.⁴ Şame, kitaba isim atfetmesiyle ilgili olarak yazma nüshaların çokluğu ve üzerlerinde bulunan başlıklardaki bazı farklılıklar ile eserin muhtevası nedeniyle bu başlığı kullandığını dipnotta ifade etmektedir.⁵ Günümüze ulaşan *Nefesü's-sabâh fi garîbi'l-Kur'an ve nâsihihi ve mensûhih* adlı tefsir kitabının tahkiki, Muhammed İzzeddin el-Mîyâr el-İdrîsî'ye aittir.⁶ Diğer bir neşir, *Tefsîrû'l-Hazrecî: Nefesü's-sabâh fi garîbi'l-Kur'an ve nâsihihi ve mensûhih* adıyla Ahmed Ferid el-Mezidî tarafından yapıldı.⁷ Ayrıca *Nefesü's-sabâh*'a dair bir makale çalışması da dikkat çekmektedir. Ebû Abîde el-Hazrecî'nin nesh konusundaki tutumu, kabul ve reddetme sebepleri üzerine bir inceleme çalışması, Muhammed Taha Deyyab Allam tarafından 2022 yılında yayımlandı.⁸ Bu araştırma da bizim için Hazrecî'nin tefsir ilmindeki konumu üslubu, metodu ve bu ilme dair yetkinliğini ortaya koyması açısından önemlidir. Kısaca de-

1 Ebû Abîde el-Hazrecî, *Makâmî'ü's-sulbân*, thk. Abdülmecid eş-Şerefi (el-Câmiatü't-Tunusiyye: Neşriyyetü Merkezi'l-Dirasât ve'l-Ebhasî'l-İktisadiyye ve'l-İctimaiyye, 1975).

2 Fernando de la Granja, "Milagros Espanoles en una obra polemica musulmana (El Kitap Maqami al-sulban del Jazrayi)", *Al-Andalus* 33/2 (1968), 311-365.

3 Abdülmecid eş-Şerefi, "Takdîm", *Makâmî'ü's-sulbân*, mlf. Ebû Abîde el-Hazrecî (el-Câmiatü't-Tunusiyye: Neşriyyetü Merkezi'l-Dirasât ve'l-Ebhasî'l-İktisadiyye ve'l-İctimaiyye, 1975), 5.

4 Ebû Abîde el-Hazrecî, *Beyne'l-İslam ve'l-Mesihîyye*, thk. Muhammed Şame (Mısır: Mektebetu Vehbe, 1979).

5 Hazrecî, *Beyne'l-İslam ve'l-Mesihîyye*, 119.

6 Ebû Abîde el-Hazrecî, *Nefesü's-sabâh fi garîbi'l-Kur'an ve nâsihihi ve mensûhih*, thk. Muhammed İzzeddin el-Mîyâr el-İdrîsî (el-Memleketü'l-Mağribiyye: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûn'l-İslamiyye, 1994).

7 Ebû Abîde el-Hazrecî, *Tefsîrû'l-Hazrecî: Nefesü's-sabâh fi garîbi'l-Kur'an ve nâsihihi ve mensûhih*, thk. Ahmed Ferid el-Mezidî (Beyrut: Darü'l-Kütüb'l-İlmiyye, 2008).

8 Muhammed Taha Deyyab Allam, "Esbâbu reddi'n-nesh inde'l-Hazrecî fi kitabih: Nefesü's-sabâh" 26 (2022), 1259-1319.

ğindiğimiz adı geçen çalışmalardaki Hazrecî'ye ve onun eserlerine dair serdedilen bilgiler bizim için ufuk açıcı olmuştur.

Araştırmamız sonucunda Hazrecî ve eserlerine dair bir makale dışında müstakil bir çalışmaya rastlayamadığımızı belirtmek isteriz. Mehmet Özdemir'in *Endülüs'te Hristiyanlığa Yönelik Reddiyeler* adlı makalesinde Endülüslü diğer reddiye alimleriyle birlikte Hazrecî ve *Makâmi'ü's-sulbân* hakkında kısa da olsa malumat bulunmaktadır.⁹ Dolayısıyla bizi bu çalışmaya sevk eden unsurlardan biri Türkçe reddiye literatüründe söz konusu eserin yeterince bilinmemesi buna karşılık Arapça ve Batı literatüründe müellif ve eserlerine dair çalışmaların bulunmasıdır. Mesela bunlardan biri, Halid Abdülhalim es-Suyutî'nin *el-Cedelü'd-dînî beyne'l-Müslimîn ve Ehli'l-kitab: İbn Hazm-el-Hazrecî* adıyla karşımıza çıkmaktadır.¹⁰ Bu eser, İbn Hazm ile Hazrecî'yi üslup, metot ve kullanılan deliller açısından mukayeseli olarak incelemektedir. Diğer bir çalışma Abdurrahman et-Tabîb'in 2014 yılında yayımladığı *Ebû Abîde el-Hazrecî ve cuhûduhu fî mücadeleti'n-Nasârâ bi'l-Endelüs min hilali kitâbihi: Makâmi'ü's-sulbân* adlı çalışmadır.¹¹ Burada ise müellif ve eseri tanıtılmakta, reddiye geleneğindeki etkileri ele alınmaktadır.

Endülüslü bir alim olan Hazrecî'nin hayatı, ilmi faaliyetlerin devam ettiği bir iklimde geçmiş olmakla birlikte bir taraftan da Müslümanların hem kendi aralarında hem de Hristiyanlarla olan mücadele nedeniyle sosyo-politik olarak güçlerini kaybettiği zor ve meşakkatli bir tarihe denk gelmektedir. Hatta kaynaklarda, daha sonra geleceği üzere iki yıl gibi bir süre esir düştüğü ifade edilmektedir. Söz konusu esaret döneminde ki kendisi gibi başka Müslümanlar da aynı durumdadır, Hazrecî'nin *Makâmi'ü's-sulbân* adlı eseri, dönemin Hristiyanlaştırma faaliyetleriyle birlikte düşünüldüğü takdirde Müslümanların kimliklerini, dinlerini korumada, gelecek nesillere aktarmada, muhataplarının dinlerini tanımada bir el kitabı özelliği taşımaktadır. Bu bağlamda Türkçe reddiye literatüründe de yeterince bilinmeyen, bir anlamda ihmal edilmiş olan müellif ve eserini, imkan ölçüsünde elde edilen kaynaklara dayalı olarak öne çıkan özellikleri açısından tanıtmak istedik. Dolayısıyla birinci ana başlıkta Hazrecî'nin hayatı, yaşadığı dönem, ilmi durum ve eserleri ele alındı. İkinci ana başlığı ise *Makâmi'ü's-sulbân'a* ayırdık. Burada da işlenen konular, metot, üslup itibariyle Hazrecî ve eserinin reddiye geleneğine olan katkısının izlerini sürmeye çalıştık. Elde ettiğimiz malumata dair kelâmî hususları imkan ölçüsünde vurguladık. Literatür taramamız neticesinde ulaştığımız kaynak ve bilgileri, objektif bir bakış açısıyla değerlendirmeye, deskriptif bir yöntem kullanmaya gayret gösterdik. Çalışmamızda bahsi geçen isimlerin ölüm tarihleri, Hicrî-Milâdî olarak verilmeye çalışılmıştır. Ama Milâdî tarihi, yazılı olarak bulamadığımız şahısların ölüm tarihleri sadece Hicrî olarak verilmiştir.

1. Ebu Abîde el-Hazrecî'nin Hayatı

Hicrî 519/1125 yılında Kurtuba'da (Cordoba) doğan Ebû Abîde el-Hazrecî'nin tam adı

9 Mehmet Özdemir, "Endülüs'te Hristiyanlığa Yönelik Reddiyeler", *Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük*, ed. Ahmet Hikmet Eroğlu (Ankara: Berikan Yayınevi, ts.), 437-438.

10 Halid Abdülhalim Abdürrahman es-Suyutî, *el-Cedelü'd-dînî beyne'l-Müslimîn ve Ehli'l-kitab bi-Endelüs: İbn Hazm-el-Hazrecî* (Kahire: Dâru Kubâ, 2001).

11 Abdurrahman et-Tabîb, *Ebû Abîde el-Hazrecî ve cuhûduhu fî mücadeleti'n-Nasârâ bi-Endelüs min hilali kitâbihi Makâmi'ü's-sulbân: dirase, vasfiyye, tahliliyye, mukarene* (Mısır: el-Hikme, 2014).

kaynaklarda Ahmed b. Abdüssamed b. Ebî Abîde Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Abdülhak el-Ensârî el-Hazrecî es-Sâ'dî el-Kurtubî olarak zikredilmektedir.¹² Künyesi ise Ebû Ca'fer'dir. Onun ismindeki "Abîde" lafzının, "عبدة-Ubeyde" şeklinde okunması da mümkündür. Ama incelediğimiz bazı eserlerde "Abîde" şeklindeki telaffuz, tarif edildiği için biz de "Abîde" şeklindeki okunuşunu tercih ettik.¹³

Müellifin adı kendi kitabında geçmemektedir. Kitabının mukaddimesinde ise "Abdülhak el-Hazrecî ailesinden bir sabî" ifadesi bulunmaktadır.¹⁴ Ebû Abîde'nin iki yıl gibi bir süre esir olması ve söz konusu kitabını bu zor dönemden geçerken yazmış olması nedeniyle kendisinin bilerek ismini zikretmediği ihtimali üzerinde durulmaktadır.¹⁵ Ayrıca kaynaklarda "Hazrecî" nisbesi nedeniyle onun asil bir soydan geldiği ve aslen Arap olduğu belirtilmekte dolayısıyla onun nesebi Medineli meşhur sahâbî Sa'd b. Ubâde'ye dayandırılmaktadır.¹⁶

Teracim ve tabakat kitaplarında Hazrecî'nin Kurtuba'da doğduğu ve yetiştiği zikredilmekte, ama onun annesi, babası, çocukları gibi yakın ailesi hakkında malumat bulunmamaktadır. Ama araştırmacılar tarafından uzak akrabalarından ilmiyle meşhur kimselere yer verilmektedir. Mesela Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Abdülhak el-Hazrecî el-Mukrî (ö. 511), onun büyük dedelerinden olduğu kabul edilmektedir.¹⁷ Onun, Kurtuba'da uzunca bir süre Kur'an ilimlerini okuttuğu bilinmekte, tarihçi İbn Beşkûvâl (ö. 578/1183) küçüklüğünde onun meclisinde bulunduğunu söylemektedir.¹⁸ Dolayısıyla aile-

- 12 Müellifin ismi, hocaları, öğrencileri, eserleri ve hayatına dair bilgiler kaynaklarda şu şekildedir: Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, thk. Abdusselam el-Herras (Lübnan: Dârü'l-Fikr, 1995), 1/76; İbn Abdülmelik el-Merrâküşi, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mavsûl ve's-Sıla*, thk. İhsan Abbas vd. (Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2012), 1/420-421; Ebû Abdillâh Şemsuddin ez-Zehebi, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabî, 1993), 12/745; Halil b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvud - Türkî Mustafa (Lübnan: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000), 7/43; Ebû'l-Vefâ Burhaneddin İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû'l-müzheb fi ma'rifeti ayâni ulemâ'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebû'n-Nûr (Kahire: Darü't-Türas, 1972), 1/215-216; İbnü'l-Kadî el-Miknasî, *Cezvetü'l-iktibâs fi zikri men halle mine'l-âlâm medînete Fas* (Rabat: Dârü'l-Mansur, 1973), 1/141; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Neylû'l-İbtihâc bi-tatrizi'd-dîbâc* (Libya: Darü'l-Kitab, 2000), 69; Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Selvetü'l-enfâs ve muhadesetü'l-ekyâs bi-men ukbire mine'l-ulemâ ve's-sulehâ bi-Fas*, thk. Abdullah Kamil el-Kettânî vd. (Dârü'l-Beyzâ: Dârü's-Sekafe, 2004), 3/301-302; Muhammed b. Ömer Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlîkiyye* (Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 1/226; Ebû'l-Kâsım Muhammed el-Hafnâvî, *Ta'rifü'l-halef bi-ricâl's-selef* (Cezayir: Pierre Fontana, 1906), 2/61-62; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-musta'rebin ve'l-müsteşrikin* (Beyrut: Dârü'l-İlmi'l-Melâyîn, 1992), 1/150; Ömer Rıza Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifin: terâcimu musannifi'l-kütübî'l-Arabiyye* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.), 1/274; Abdülvehhab b. Mansur, *Alâmü'l-Mağribi'l-Arabî* (Rabat: el-Matbaatü'l Mülkiyye, 1983), 3/351-352; Jean-Marie Gaudeul, *Encounters and Clashes: Islam and Christianity in History* (Rome, 1990), 1/113-115.

- 13 Merrâküşi, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, 1/420; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû'l-müzheb*, 1/215; Mansur, *Alâmü'l-Mağribi'l-Arabî*, 3/351.

- 14 Hazrecî, *Makâmî'ü's-sulbân*, 29.

- 15 Şerefi, "Takdîm", 7.

- 16 Merrâküşi, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, 1/420; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû'l-müzheb*, 1/215; Tabîb, *Ebû Abîde el-Hazrecî ve cuhûduhu*, 15; Suyûtî, *el-Cedeli'd-dînî*, 42.

- 17 Endülü's'te mukrî lafzı, kıraatleri sağlam ve kesintisiz bir isnadla almış olan hocadan müşafehe yoluyla rivayet eden kişi, bu lakapla bilinmekte ve ilimde daha yetkin kabul edilmekteydi. Ayrıca bk. Muhammed Abdülhamid İsa, *Tarihü't-ta'lîm fi'l-Endelüs* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1982), 347; Abdühamit Bırışık, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/426-427.

- 18 Ailesi hakkındaki bilgi ve soy ağacı için bk. Muhammed İzzeddin el-Miyâr el-İdrîsî, "Mukaddime", *Nefesü's-sabah fi garibi'l-Kur'an ve nâsihihi ve mensûhihi*, mlf. Ebû Abîde el-Hazrecî (el-Memleketü'l-Mağribiyye: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslamiyye, 1994), 1/65-69.

sinde mukrî bir alim olması Hazrecî'nin ilimle meşgul bir ortamda yetiştiğine işaret sayılmaktadır. Yine Ebû Muhammed Abdülhak b. Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Abdülhak el-Hazrecî (ö. 524) de onun akrabaları arasındadır. Bu alim hakkında da İbn Beşkuvâl, fakih ve hafız bir alim olduğunu, fıkıh dersi verdiğini ve insanların ondan bazı rivayetleri dinlediğini ifade etmektedir. Ebû Muhammed b. Abdülhak b. Muhammed b. Abdülhak b. Ahmed b. Abdülhak (ö. 604), Kurtuba ehlinde ve önemli alimlerinden. İbnü'l-Cezerî, onun için de Mukrî ifadesini kullanmaktadır.¹⁹

Hazrecî'nin, küçüklüğünden itibaren ilim tahsilinde istekli olduğu, gençliğinde parlak zekası ve hadisteki hıfzıyla meşhur olduğu, meclisinde kendine has edebi yönüyle insanları etkilediği yine kaynaklarda zikredilmektedir. Ayrıca onun, siyasetle yakın ilişki içinde bulunduğu ve alimler içinde şerefli bir makama nail olduğu ifade edilmektedir.²⁰

Araştırmacılar, Hazrecî'nin siyasetle ilgili olması, bu duruma bağlı olarak elde ettiği önemli konumla ve onun esaret süreciyle ilgili kaynaklarda açık bir bilginin olmaması sebebiyle *Sulbân*'ın yazıldığı dönemi tarihi açıdan incelemeye tabi tutarak bazı çıkarımlarda bulunmaktadır. Onlara göre Endülüs'te tarihi süreç incelendiğinde Kurtuba'da Hicrî 539-540 (1144-1145) yılları arasında bir fitne ortamı bulunmaktaydı. Muhtemeldir ki Hazrecî, Kurtuba valisi Yahya b. Ganiye'nin²¹ destekçilerinden biriydi. İbn Ganiye'nin Kurtuba'da olmadığı bir dönemde, rakibi İbn Hamdîn isyan çıkarmıştı. Bu süreçte Hristiyanlardan yardım da isteyen İbn Hamdîn'e halk biat etmişti. Kadılık görevinin yanında Kurtuba emiri de olan İbn Hamdîn'nin hakimiyeti, İbn Ganiye tarafından sona erdirilmişti.²² Ama bu süreçte Müslümanların yardım isteklerine cevap veren Hristiyanlar, Kurtuba'ya girmişler ve şehre zarar vermişlerdi.²³

İbn Hamdîn ve İbn Ganiye arasındaki mücadele, Müslümanların Hristiyanlarla yaptıkları ittifaklar bölgedeki fitne ortamını daha da arttırdı. Ayrıca Kurtuba halkının yardım isteğine cevap veren Muvahhidlerin de bölgeye gelmesi, Endülüs'te siyasi istikrarın sağlanmasını geciktirdi. Kısaca ifade etmek gerekirse Yahya b. Ganiye'nin 543/1148'de ölümüyle fiilen Murâbitlar Devleti'nin sona ermesi ve Muvahhidler'in 1147'den itibaren Endülüs'te hakim olmaya başlamasına kadarki süreç iç karışıklığın hakim olduğu bir dönemdir. Siyasi istikrarın ise Muvahhidler tarafından 1170 yılından itibaren sağlandığı belirtilmektedir.²⁴ Dolayısıyla araştırmacılara göre, Hazrecî'nin esaret döneminin söz konusu sürecin başlangıç aşamasına denk geldiği ortaya çıkmaktadır. Onun, eserine yazmış olduğu kısa mukaddis-

19 İdrîsî, "Mukaddime", 1/67-68.

20 Merrâküşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, 1/420.

21 Yahya b. Ganiye Murâbitlar Devleti'ni kuran üç kabileden biri olan Messûfe'ye mensuptur. O, Murâbitlar tarafından önemli görevlere getirilmiş ve Kurtuba valisi olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Harekat, "Ganiye (Benî Ganiye)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/354.

22 Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 209; Lütfi Şeyban, *Endülüs: Cihat, Reconquista, Convivencia* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), 214-216.

23 Hristiyanların Kurtuba'ya verdikleri zararlar ilgili bk. Lisanuddîn İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî ahhâri Gırnata* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 2/269; Yusuf Eşbâh, *Tarîhu'l-Endelüs fî ahdi'l-Murabitîn ve'l-Muvahhidîn*, çev. Muhammed Abdullah İnan (Kahire: el-Merkezü'l-Kavmî li't-Terceme, 2014), 2/2/250; Ali Kanber İlyas, "Benî Ganiye Ailesinin Mağrib ve Endülüs'te Muvahhidler Devleti'ne Karşı Siyasî-Askerî Mücadelesi", çev. Adnan Adıgüzel, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2018), 324.

24 Özdemir, *Endülüs: Siyasi Tarih*, 208-209; Nizamettin Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 32-33.

mesinde serdettiği “Kurtuba düştüğünde, halkı ayrıldığında” gibi ifadeler söz konusu duruma işaret sayılmaktadır.²⁵ Ebû Abîde'nin bu karışıklık döneminde iki yıl boyunca esir olduğu ve bu süre zarfında *Makâmi'ü's-Sulbân* adlı eserini yazdığı belirtilmektedir.²⁶

Nefesü's-sabâh muhakkiki İdrîsî'ye göre, Hıristiyanlar ile Muvahhidler arasındaki sulh ortamının oluşmasıyla Hazrecî'nin esaretinin bitmesi arasında paralellik bulunmaktadır. Ama bundan sonrası için de müellifin hayatı, kaynaklarda ayrıntılı değildir. Ona göre Hazrecî'nin hayatının tehlikede olmasının sebebi sadece siyasi konumundan dolayı değildir. Onun Malikî bir alim olması hasebiyle de eziyet görme ihtimali bulunmaktadır. Çünkü Endülüs'te Mâlikîlik etkin bir mezhepti. Murâbitlar Devleti yıkılınca Malikî alimler takip edilmeye, eziyet görmeye başladılar. Dolayısıyla İdrîsî'ye göre, Hazrecî'nin hayatındaki kapalı kalmış hususlar belki de tabakat müelliflerinin bilerek yaptıkları bir durumdu. İdrîsî, Hazrecî'yi iyi bilen bu müelliflerin muhtemeldir ki söz konusu tehlikeli ortamın neticesinde onun hakkındaki bilgileri eksik bıraktığını, onun ölümünden sonra da unutulduğunu mümkün görmekte; sonraki süreçte de müellifin Mâlikî tabakat kitaplarında rağbet bulduğunu ama onun hayatındaki gizli noktaların bir sır olarak kalmaya devam ettiğini ifade etmektedir.²⁷

Kaynaklarda, Ebû Abîde'nin esaretten kurtulduktan sonra Gırnata'da (Granada) ikamet ettiği, bir süre de Bicâye'de (Béjaïa) bulunduğu zikredilmektedir. İdrîsî'ye göre, Gırnata Murâbitların önemli bir kalesiydi. Muvahhidler orayı diğer bölgelere göre daha geç ele geçirmişlerdi. Dolayısıyla Hazrecî'nin kendi güvenliği açısından bu şehri seçmesi muhtemeldir. Muvahhidlerin kendilerine itaatsiz olan kimseleri takipte ısrarcı davrandığını belirten İdrîsî, bu durumun Hazrecî'nin Gırnata'dan ayrılmasında etkisinin olabileceğine dikkat çekmektedir. Ayrıca muhakkike göre, onun Bicâye'de bulunmasına dair de tarihçi Merrâküşî'nin (ö. 703/1303) Hazrecî'nin meşhur öğrencilerinden biri olan Ebû'l-Hasan Ali b. Atîk hakkında “onunla hac dönüşü karşılaştı” ifadeleri, müellifin orada olduğunu desteklemektedir.²⁸

Ebû Abîde el-Hazrecî, ömrünün geri kalanını ise Fas'ta geçirdi. Müellif, kaynaklara göre Fas'ta bulunduğu süre içinde Karaviyyîn Camii'nde hadis dinleme ve manaları hakkında ilmi meşguliyetine sabırla devam etmiştir. Ömrünün son zamanlarında görme yetisini kaybettiği için Rum bir çocuk köle edindiği ve ona yazmayı öğrettiği, onun da hocasından duyduğu her şeyi yazdığı zikredilmektedir.²⁹ Ayrıca kaynaklarda “Allah Teâlâ'nın Hazrecî'ye güzel bir ahlak ve ilim bahşetmiş olduğu bunun yansıması olarak onun sohbet meclisinden etkilenen insanların bulunduğu” ifade edilmektedir. Mesela bunlardan biri onun kalamını dinlemeye gelen Ma'din ehlinin reisi olan bir zatla ilgilidir. Onun, Hazrecî'nin kalamını beğendiği ve sevdiği için ona maddi olarak ihsanda bulunmak istediği, geçimini sağlamada yardım ettiği anlatılmaktadır. Yine kaynaklarda el-Hazrecî'nin Hicrî 582 (1187) yılında Fas'ta vefat ettiği zikredilmektedir.³⁰

25 Hazrecî, *Makâmi'ü's-sulbân*, 29.

26 Konuya dair ayrıntılı bilgi için bk. Şerefi, “Takdîm”, 8-9; İdrîsî, “Mukaddime”, 82-83; Suyûtî, *el-Cedlû'd-dîni*, 49-51.

27 İdrîsî'nin müellifin hayatına dair kapalı noktaları ele aldığı bahis için ayrıca bk. İdrîsî, “Mukaddime”, 1/84-87.

28 İdrîsî, “Mukaddime”, 1/86.

29 Merrâküşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, 1/421; Mansur, *Âlâmü'l-Mağribi'l-Arabî*, 3/351-352.

30 Merrâküşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, 1/421.

1.1. Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi İlmi Durum

Burada Murâbit-Muvahhid dönemindeki ilmi duruma dair bazı hususlara kısaca değinmek istiyoruz. Çünkü bu malumatın Hazrecî'nin ilmi hayatını anlama açısından önemli olduğunu düşünmekteyiz.

Endülüs Emevîleri kurulduğu dönemden itibaren ise Doğu İslam dünyasına yolculuğa çıkan Endülüslü öğrenciler ilk olarak Hicaz'a gidiyorlardı. Aslen Medineli olan bu öğrenciler, İmam Mâlik'in ya da onun öğrencilerinin derslerini takip ettiler.³¹ Orada yetişenler özellikle I. Hişâm'ın (ö. 180/796) hüküm sürdüğü 788-796 yılları arasında ülkelerine dönmeye başladılar. Dolayısıyla Mâlikî fikhını Endülüs'te yaymaya başladılar. Bu ilim yolcularından biri olan Yahya b. Leysî (ö. 234/894) Muvatta'yı bizzat İmam Mâlik'ten (ö. 179/795) duyan ve rivayet eden tek Endülüslü olarak bilinmektedir. Sürecin sonucunda da Mâlikîlik Endülüs'te yaygın bir mezhep oldu. Bu mezhebe aidiyeti olan alimler siyasette itibar gördü ve himaye edildi. Murâbitlar döneminde ise söz konusu durum daha da pekişti.³²

Endülüs'te fukahanın özellikle Ali b. Yusuf döneminde (ö. 537/1143) siyasetin de desteğini alarak kelim ve felsefeye karşı yürüttükleri şiddetli bir muhalefeti söz konusu olmuştur.³³ Hatta Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) İhyâ adlı meşhur eseri yakılmıştır. Fukahanın bu tutumunun arkasında birçok sebep olsa da dikkat çeken hususlardan biri Kuzey Afrika'da orta çıkan Muvahhid hareketidir. Murâbitları destekleyen fakihler, Muvahhid tehlikesine karşı hem lideri İbn Tûmert'in (ö. 524/1130) öğretilerine hem de onun görüşlerinin şekillenmesinde öncülük ettiğini düşündükleri Eşarîliğe ve onun temsilcisi Gazzâlî'ye karşı sert bir tutum takındılar.³⁴ Hatta söz konusu yasak Hicrî 538 yıllarında yeniden gündeme alındı. Dolayısıyla kaynaklarda, Hicrî 519 yılında doğduğu zikredilen Hazrecî'nin çocukluk ve ilk gençlik yılları Endülüs kültürünün nispeten durgunlaştığı bir dönemin devamına denk gelmektedir.³⁵

Felsefenin İbn Messere (ö. 319/931) vasıtasıyla Endülüs'te yeşermeye başladığı ve onun kendisinden sonra gelen alimleri etkilediği kabul edilmektedir.³⁶ Murâbitlar devletinin olumsuz tutumuna rağmen bu dönemde de kelim ve felsefe ile meşgul olan alimler bilinmektedir. Mesela Muhammed b. Hasan el-Hadrâmî (ö. 489/1096), Yusuf b. Musa el-Kelbî (ö. 520/1125), Ebû Ca'fer b. Bakî (ö. 538/1143) gibi kelimciler; ayrıca İbnü's-Sîd el-Batalyevsî (ö. 521/1127) ve İbn Bacce (ö. 533/1139) gibi filozof alimler yetişmiştir.³⁷

Murâbitlar Devleti'nin yıkılma sebeplerinden biri sayılan ve bu devletin sonlarına doğru fukahanın etkisiyle öne çıkan mezhebi taassuba nispetle,³⁸ Muvahhidler döneminde ilim-

31 Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 173/174.

32 Özdemir, *Endülüs: Kültür ve Medeniyet*, 176/177.

33 Erdoğan Mercil, "Ali b. Yusuf b. Tâşfîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/458-459.

34 W. Montgomery Watt - Cachia Pierre, *Endülüs Tarihi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 142.

35 Suyûtî, *el-Cedeli'd-dîni*, 55.

36 Ahmet Bozyiğit, "İbn Messere", *Endülüs İslam Düşüncesi Tarihi*, ed. Ömer Bozkurt (Ankara: Eskiye Yayınları, 2022), 42.

37 Watt - Pierre, *Endülüs Tarihi*, 144; Ebuzer Sarp, *Endülüs'te Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 40-43.

38 Ali Muhammed Sallâbî, *Abbâsiler Dönemi Murâbitlar Devleti*, ed. Mustafa Kasadar (İstanbul: Ravza Yayınları, 2021), 387-388.

le işgal, kurucusu İbn Tûmert'ten itibaren yöneticilerin hepsinde görülen bir özelliktir. Bunda da Muvahhid hareketinin fikir özgürlüğü, tecdîd gibi değerlerin üzerine kurulması etkilidir. Muvahhid hükümdarlar kendi hakimiyetlerinin yayılması açısından da ilmi çalışmalarına yoğun destek verdiler. Onun döneminde kelim ve felsefe yayılma imkanı buldu. Mesela Osman es-Selâlicî (ö. 564/1168), Abdülkerim el-Fendalavî İbn Kettânî (ö. 596/1196) dönemin öne çıkan kelim alimlerindendir.³⁹ Muvahhid döneminin bu ortamında felsefeye meşgul olan İbn Tufeyl (ö. 581/1185) *Hayy b. Yakzan* adlı eseriyle öne çıkmıştır. Düşüncelelerini hikâyeyeleştirerek aktaran İbn Tufeyl, böylece kendisine gelebilecek eleştirileri de savuşturmuştur.⁴⁰ İbn Rüşd (ö. 595-1198) ise Muvahhidler döneminin diğer bir büyük filozofudur. O, Mâlikî alimlerin kitaplarını yaktığı Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserine dair felsefi bir savunma yaptığı *Tehâfütü't-Tehâfüt* adlı meşhur eserini yazmıştır. Endülü's açısından İbn Rüşd felsefesi bir zirve kabul edilmektedir.⁴¹

Mâlikî bir alim olan Hazrecî'nin felsefe ve kelama dair tutumunu bilmiyoruz. Ancak kendisi kelimci vasfıyla bilinmese de bu ilmin imkânlarından yararlandığını reddiye eserinden bilmekteyiz. Ayrıca araştırmacılar, muhatabının eleştirilerine cevap verirken bazı hususlarda felsefeden yararlandığına dikkat çekmektedir. Çünkü Hristiyanlık, insan aklına aykırı tezahürler içermektedir. Müellif, bu durumu eleştiren Yunan ve Hint felsefesinden bazı kimselere atıf yapmaktadır.⁴²

Burada ilave etmemiz gereken diğer bir husus müellifin ilmi birikimine katkısı olan hocaları, öğrencilerine dair malumattır. Onun faziletli hocalardan dersler aldığına ve kendisinin öğrenci yetiştirdiğine dair kaynaklarda bilgi bulunmaktadır. Hocalarını, kısaca şöyle sıralamak mümkündür: İbnü't-Tarâve (ö. 528/1134), Ebü'l-Hasen Şureyh b. Muhammed er-Ruaynî el-Mukrî (ö. 539), İbn Ebü'l-Hisâl (ö. 540/1146), Ebü'l-Kasım b. Verd et-Temîmî (ö. 540), Abdurrahman el-Bitrûcî (ö. 542), Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım en-Nahvî el-Mukrî (ö. 543), Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148). Öğrencilerinden ise Ebü'l-Hasan Ali b. Atik (ö. 598), Ebü'l-Kasım Ahmed b. Muhalled el-Kurtubî el-Mukrî (ö. 625), Ebû Muhammed b. Havdillâh el-Endî (ö. 612), İbnü'l-Kaffâs (ö. 632) gibi isimler öne çıkmaktadır. Kısaca bahsetmek gerekirse müellifin hocalarından İbnü't-Tarâve, nahiv ilmindeki üstünlüğü nedeniyle Meriye'nin (Almeria) nahivcisi lakabıyla bilinmektedir. İbn Hısâl'ın ise hadis ilimleri, tarih, edebiyat gibi alanlarda yetkinliği ön plandadır. Arabî ise Endülü's'te kelimci vasfıyla da bilinen Mâlikî alimlerin önde gelenlerinden biridir. Onun en meşhur eseri *el-Avâsim mine'l-kavâsim*'dir.⁴³

Araştırmacılara göre, Hazrecî'nin eserleri incelendiğinde, ele aldığı konular, başlıklar mütalaa edildiğinde; onun, müfessir, mukrî, muhaddis, fakih, edib, dilci, tarihçi, müfekkiri ve mütেকellim gibi bazı vasıfları almasında şartıcı bir durum bulunmamaktadır.⁴⁴

Bu bölümde Hazrecî'yi, Endülü's'te reddiye eserleriyle bilinen müellifler açısından da kısaca değerlendirmek istedik. Çünkü bu malumatın, *Sulbân*'ın yazıldığı dönem itibarıyla

39 Watt - Pierre, *Endülü's Tarihi*, 145; Sarp, *Endülü's'te Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi*, 40.

40 Watt - Pierre, *Endülü's Tarihi*, 145-146.

41 Watt - Pierre, *Endülü's Tarihi*, 147-148.

42 Hazrecî, *Makâmi'ü's-sulbân*, 40-43; Tabîb, *Ebû Abîde el-Hazrecî ve cihûduhu*, 31.

43 Hocaları ve öğrencilerine dair ayrıntılı bilgi için bk. Suyûtî, *el-Cedelü'd-dînî*, 17-19.

44 İdrîsî, "Mukaddime", 1/78.

diğer reddiye eserleriyle ele alınmasının ve burada öne çıkan hususlara yer verilmesinin hem Hazrecî'nin hem de Endülüs'teki diğer reddiye alimlerinin konumlarının bilinmesinde, dolayısıyla ilmi durum bahsinin tamamlanmasında katkısının olacağını düşünmekteyiz.

Hicrî V. yüzyılda İbn Hazm'la başlatılan Endülüs'te reddiye yazım geleneği, sonraki süreçte de devam etmişti. Onun *el-Fasl* adlı eseri bir dönüm noktası olmuş, kendisinden sonra da reddiye müelliflerini etkilemiştir. O, Hristiyanlığın temel kaynaklarına başvurmuş, ciddi bir metin tenkidi yapmış, rivayet tarihleriyle ilgilenmiş, İncillerdeki tutarsızlıkları tespit etmiş ve eleştirilerini akli delillerle de desteklemiştir. İncilleri rivayet tarihleri yönünden karşılaştırmış, aralarındaki uyumsuzlukları belirlemiştir. İbn Hazm'ın bu yöntemi tarihsel tenkit yöntemi şeklinde ifade edilmekte ve bu konuda öncü kabul edilmektedir.⁴⁵ Ebu Abīde de yöntem açısından ondan etkilenenler arasındadır. Ayrıca kendisi tahrif gibi bazı konularda ondan alıntı yapmıştır.⁴⁶

İbn Hazm'ın çağdaşı Malikî alim Ebû'l-Velîd el Bâcî (ö. 474/1081) bu konuyla ilgili olarak üzerinde durulması gereken bir diğer isimdir. Onun, *Risâletü'r-râhib min İfrence ile'l Muktedir Billâh Sahibi Sarakusta ve cevâbü Ebi'l-Velîd el-Bâcî 'aleyhâ* adıyla neşredilen bir reddiyesi bulunmaktadır. Bu eser, bir rahibin Hûdî emirlerden 438-474/1046-1081 yılları arasında hüküm süren Muktedir Billâh'ı Hristiyanlığa davetine bir cevap olarak yazıldığı belirtilmektedir.⁴⁷ Burada, Bâcî'nin özellikle enkarnasyon inancına dair yeni ahitteki tenakuzlar konusunda İbn Hazm'la yöntemlerinin benzediği söylenmektedir. Bu konu, araştırılmaya muhtaçtır. Ama onun İbn Hazm'dan etkilendiğini söylemek mümkündür.⁴⁸

Söz konusu ettiğimiz iki müellif Hicrî V. yüzyılda dikkat çekmektedir. Sonraki asırda ise müellifimiz Ebû Abīde el-Hazrecî gelmektedir. Hicrî VII. asırda Kurtubî'nin (ö. 671/1273) reddiye eseri, *el-İ'lâm fî dinî'n-Nasârâ mine'l-fesad ve'l-evham* adıyla bilinmektedir. Tuleytula'dan (Toledo) adı bilinmeyen bir kişi tarafından gönderilen bir risaleye cevap olarak yazılmıştır.⁴⁹ Bâcî, Hazrecî ve Kurtubî'nin eserlerini yazma gerekçesi örtüşmektedir. Hepsinde de Hristiyanlığa davet ve İslam eleştirisi bulunmaktadır. Müellifler de bu davete icabet etmekte, iddia ve eleştirilere cevap vermektedir. Söz konusu alimlerin dikkat çeken özelliği *Sulbân*'dan bazı konularda alıntı yapmaları, onun argümanlarını kullanmalarıdır. Kesin bir ifade kullanmak doğru olmasa da etkilenme durumu Kurtubî'de öne çıkmaktadır.⁵⁰ Bu du-

45 Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiler ve Tartışma Konuları* (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1989), 58-60; Ignaz Goldziher, "Ehl-i Kitaba Karşı İslam Polemiği II.", çev. Cihad Tunç, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Yayınları* 5 (1982), 252-253; Özdemir, "Endülüs'te Reddiler", 433.

46 Benzer metinleri karşılaştırmak ve konuya dair bir değerlendirme için bk. Ebû Muhammed İbn Hazm, *el-Fasl fî'l-mîle ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl* (Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1996), 1/202; Hazrecî, *Makâmî'u's-sulbân*, 147; a. mlf, *Beyne'l-İslâm ve'l-Mesihîyye*, 239; Tabîb, *Ebû Abīde el-Hazrecî ve cihâduhu*, 121-123.

47 Özdemir, "Endülüs'te Reddiler", 433-437; Ahmet Özel, "Bâcî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/414-415.

48 Özdemir, "Endülüs'te Reddiler", 435.

49 Söz konusu eserin Kurtubî'ye aidiyetine ve *Teslisü'l vahdaniye*'ye cevap olduğuna dair tartışmalar için bk. Arif Gezer, *Kurtubî'nin Hadis İlmindeki Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), 61-63; Abdullah Bayram, "Kurtubî'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Tefsirdeki Yeri: Müfessirin Biyografisine Dair Bazı Çalışmaların Eleştirisi Perspektifinden", *Balikesir İlahiyat Dergisi* 5/1 (2019), 112-113.

50 Benzer metinler ve bilgi için bk. Hazrecî, *Makâmî'u's-sulbân*, 60-61; a. mlf, *Beyne'l-İslâm ve'l-Mesihîyye*, 147; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-İ'lâm bimâ fî dinî'n-Nasârâ mine'l-fesad ve'l-evhâm ve izhârî mehâsinî dinî'l-İslâm ve isbâtî nübüvveti nebiyyina Muhammed aleyhi's-selâtu ve's-selâm*, thk. Ahmed Hicazî es-Sekkâ

rum Doğu İslam dünyasındaki reddiye müellifi Karafî'nin (ö. 684/1285) eserinde de tespit edilmektedir.⁵¹ Yine uzak diyardan diğer bir alim İbn Kayyim el-Cevziyye de (ö. 751/1350) reddiye eserinde müellife imada bulunmakta ve ondan alıntı yapmaktadır.⁵²

Hicrî beşinci asır Endülüs'te Tavâif-i mülûk adı verilen birçok devletçiğin kurulduğu ve dolayısıyla siyasi birliğin olmadığı bir dönemdir. Bunu fırsat bilen Hıristiyanlar, Müslümanlara karşı hem askeri faaliyetlerini hızlandırmış hem de dini bir mücadele zemininin fırsatını kollamışlardır. Böyle bir dönemde yaşayan İbn Hazm ve Bâcî de İslam'a ve Müslümanlara karşı yapılan iddia ve tenkitlere eserleriyle cevap vermiş, Müslümanların Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine direnmesi, dini kimliklerinin korunması açısından gayret göstermişlerdir. Murâbitlar Devleti'nin kurulmasından sonra kısa süreli de olsa siyasi birlik sağlanmış ama bu devletin zayıflamasıyla birlikte Muvahhidler Devleti'nin Endülüs'te hakimiyeti ele geçinceye kadarki süreçte ikinci Tavâif-i mülûk dönemi yaşanmış yukarıda bahsi geçen Hıristiyan saldırıları tekrar hızlanmıştır. Bu dönemde de Hazrecî, esir bir alim olarak *Makâmi'ü's-sulban* adlı eseriyle İslam'ı ve Müslümanları savunmuştur.

1.2. Eserleri

Ebû Abîde el-Hazrecî'ye birçok eser atfedilmektedir.⁵³ Bunlar siyer, kalam ilmi-dinler tarihi ve Kur'an ilimlerine dairdir. Onun söz konusu teliflerine dair günümüze ulaşan iki eseri bulunduğunu ifade etmiştik. Bunlar kelama dair *Makâmi'ü's-sulban* ve Kur'an ilimlerine dair *Nefesü's-sabâh*'tır. Söz konusu eserleri şöyle sıralamamız mümkündür:

• *Afâkü's-şumûs ve a'lâkü'n-nüfûs fi ahkâmi'n-nebî*: Siyere dair bu eser Afâkü's-şumûs ve i'lâkü'n-nüfûs diye de kaynaklarda geçmektedir.

• *İşrâkü'n-nüfûs*: Bu telif, *Afâkü's-şumûs* adlı eserin muhtasarıdır.

• *Kasdü's-sebîl fi ma'rifeti ayatı'r-Resûl*

• *Hüsnü'l-mürtefik fi beyan ma-aleyhi'l-müttefik ma ba'de'l-fecr ve kable's-şafak*

• *Kitâbu fi't-tarih min bid'i'l-halife ila devleti-Abdûlmûmin*: Bu eserle ilgili İdrîsî, *Nefhu't-tib* adlı eserde İbn Saîd'den (ö. 685/1286) verilen bilgiye dayalı olarak İbn Galîb, (ö. 571/1175) fakih Ebû Ca'fer İbn Abdülhak Hazrecî Kurtubî'nin, halifeliğin başlangıcından Endülüs'te 1145-1163 yılları arasında hüküm süren Abdûlmûmin b. Ali'nin (ö. 558/1163) halifeliğine kadarki süreci anlatan büyük bir eserinin olduğunu haber vermektedir. Tarih olarak ise Hicrî 565 yılı zikredilmektedir.⁵⁴ Muhakkik İdrîsî'ye göre bu kişi Hazrecî'dir. Onun bu çıkarımı

(Kahire: Dârü't-Turâsî'l-Arabî, 1980), 206-207; Tabîb, *Ebû Abîde el-Hazrecî ve cuhûduhu*, 124-127; Özdemir, "Endülüs'te Reddiyeler", 438-439.

51 Benzer metinler için bk. Hazrecî, *Makâmi'ü's-sulbân*, 147; a. mlf, *Beyne'l-İslam ve'l-Mesihîyye*, 164-166; Şehâbedin el-Karâfî, *el-Ecvibetü'l-fâhire 'ani'l-es'ileti'l-fâcîre*, thk. Mecdî Muhammed eş-Şehâvî (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 2005), 106.

52 Benzerlik ve ima için bk. Hazrecî, *Makâmi'ü's-sulbân*, 40-41, 120; İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *Hidâyetü'l-hayârâ fi ecvibetü'l-Yehûd ve'n-Nasârâ*, nşr. Osman Cuma Dumeiryî (Cidde: Dâru Alemi'l-Fevâid, 2008), 51-52, 242.

53 Eserlerine dair bk. İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 1/76; Merrâküşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, 1/421; İbn Ferhûn, *ed-Dî-bâcü'l-müzheb*, 1/33; Miknâsî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/141; Mansur, *Alâmü'l-Mağribi'l-Arabî*, 3/351-352; Suyûtî, *el-Cedeli'd-dînî*, 56-59; Tabîb, *Ebû Abîde el-Hazrecî ve cuhûduhu*, 22-24.

54 Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefhu't-tib min gusni'l-Endelüsü'r-ratib*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1968), 3/181-182.

na delili de kaynaklarda tarih ilmine olan titizliğiyle, hıfzıyla bilinen Hazrecî'nin böyle bir eserinin olmasını mümkün görmesidir.⁵⁵

• *Nefesü's-sabâh fî garîbî'l-Kur'an ve nâsihihî ve mensûhihî*: Daha önce bahsi geçtiği üzere tefsire dair bir eser olduğunu belirtmiştik. Müellifin *Sulbân* gibi bu kitabı da gölgede kalmış olsa da tefsir tarihi açısından değerlendirilmesinin gerekliliği, hakkında yapılan çalışmalarla ortaya çıkmaktadır. Ebû Abîde el-Hazrecî, kitabında kendinden önceki bilgi birikimini özetlemekte sonrasında ise katıldığı, muhalefet ettiği konularda ilgili kendi görüşlerini belirtmekte, kısa öz bir tefsir kitabı yazmış olmaktadır. Mesela nesh konusunda görüşlerinden faydalandığı alimler arasında Katâde b. Diâme (ö.117/735), İbn Şihâb ez-Zühri (ö. 124/742), Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö. 224/838), İbn Kuteybe (ö. 276/889), Nehhâs (ö. 338/950), Hibetullah b. Selâme İbn Habîb (ö. 410/1019), Mekî b. Ebî Talîb (ö. 437/1045), hocası Ebubekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), İbn Hazm (ö. 456/164) gibi birçok müellif bulunmaktadır.⁵⁶

Nesh konusu, reddiye eserlerinde tarafların dinlerinin ve bazı ahkam konularının kabul veya reddinde kullandıkları bir argüman olarak dikkat çekmektedir. *Sulbân*'da da bu mevzu işlenmektedir. Hazrecî'ye göre nesh, kısaca ifade etmek gerekirse “Şer'i bir hükmün yine şer'i bir delil ile geri bırakılmasıdır.” Dolayısıyla müellife göre, İslam kendinden önceki dinleri nesh etmiştir.⁵⁷ Bunda şüphe yoktur. Ama Kur'an'ı Kerim'deki bazı ayetler hakkında nesh bulunduğu dair iddiaları da çoğunlukla reddetmektedir. Onları, “tahsis, takyid, istisna, tehir” gibi bazı yöntemler bağlamında kabul etmekte, söz konusu birçok ayeti, nâsih-mensuh konusuna dahil etmemektedir.⁵⁸

• *Makâmü'l-müdrîk fî ifhâmi'l-müşrik*: Kelama dair bir eserdir.

• *el-Ecvibe ani'l-mesâil elli kanet teridü aleyhi*: Merrâküşî bu eserin, diğerlerinden daha farklı bir yapıda-manada olduğunu belirtmektedir.⁵⁹

• *Bernamec*: Müellif, burada hocalarını zikretmektedir.

• *Makâmi'u's-sulbân (Beyne'l-İslam ve'l-Mesihîyye)*: Ebû Abîde el-Hazrecî'nin günümüze ulaşan ilk eseridir. Söz konusu eserin iki farklı araştırmacı tarafından yapılmış neşirleri bulunmaktadır. Muhammed Şame'nin tahkikini yaptığı eser, *Beyne'l-İslam ve'l-Mesihîyye* adıyla 1979'te Kahire'de yayımlandı. Diğerinin muhakkiki ise Abdülmecit eş-Şerefi'dir. Onun çalışması *Makâmi'u's-sulbân* başlığıyla Tunus'ta basıldı. Şerefi yazdığı takdimde, 1968'de yapılmış bir çalışmaya atıf yapmakta, bu çalışmanın üzerine söz konusu eserin tahkikini yapmaya karar verdiğini söylemektedir. Kendi kişisel blogunda ise söz konusu esere dair çalışması, 1975 yılı olarak belirtilmiştir. Muhammed Şame'nin ise *Beyne'l-İslam ve'l-Mesihîyye*'de birinci ve ikinci baskıya mukaddime şeklinde iki yazısı bulunmaktadır. Biri 1972 diğeri ise 1975 tarihlidir. Dolayısıyla Şame'nin tahkikinin daha eski olduğu ortaya çıkmaktadır. Bizim ulaştığımız kitabın basım yılı ise 1979'dur. Mukaddimelerde zikredilen yıllarda *Beyne'l-İslam ve'l-Mesihîyye* baskılarına ulaşamadık. Her iki muhakkik de de istifade ettiği kaynakları

55 İdrîsî, “Mukaddime”, 1/98-99.

56 Hazrecî'nin nesh konusunda kabul veya muhalefet ettiği alimlere dair ayrıntılı bir tablo için bk. Deyyab Allam, “Esbabü reddi'n-nesh inde'l-Hazrecî”, 1312-1313.

57 Hazrecî, *Makâmi'u's-sulbân*, 172.

58 Deyyab Allam, “Esbabü reddi'n-nesh inde'l-Hazrecî”, 1266.

59 Merrâküşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, 1/421.

kitabın sonunda vermektedir. Ama onlar, birbirlerine atıf yapmamaktadır. Muhakkiklerin yöntemlerinde de bazı farklılıklar bulunmaktadır.

Muhakkik Şerefi, incelediği dokuz yazma nüshadaki farklılıkları dipnotta vermekte, daha çok kitabın metnini öne çıkarmaktadır. Ayrıca muhteva açısından uygun gördüğü metinleri paragraflara ayırmış ve bunları numaralandırmıştır. Muhakkik Şame de *Beyne'l-İslam ve'l-Mesihîyye*'de yazma nüsha farklılıklarını vermektedir. Ama *Sulbân*'dan farkı onun, neşrinin üç yazma nüshaya dayalı olarak hazırlanmasıdır. Şame, ayrıca kitabın muhtevasını dikkate alarak onu başlıklandırmış, dipnotlarda da gerekli gördüğü yerlerde ayrıntılı bilgiler vermiştir.

2. *Makâmi'ü's-Sulbân*

İslam düşüncesinde, reddiye bağlamında yazılmış eserler genelde bir inanca, düşünceye karşı olarak bir kitap veya bir kişi muhatap alınarak yazılmaktadır. Dolayısıyla bu teliflere isim verme çeşidine göre olmaktadır. Mesela *Kitâbü'r-red alâ, Kitab alâ, Nakzû kitâbi İbn* gibi ifadeler, yaygın olarak kullanılan başlıklardandır.⁶⁰ *Makâmi'ü's-sulbân* ise İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *Hidâyetü'l-hayârâ*, İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) *el-Cevâbü's-sahih* ve Karâfi'nin *el-Ecvibetü'l-fâhire* gibi eserlerde olduğu üzere kendine has bir isimlendirme barındırmaktadır. Söz konusu başlık diğer bazı eklerle birlikte kaynaklarda zikredilmektedir. Mesela *Makâmi'ü's-sulbân*, ifadesi, *Makâmi'ü hamâti's-sulbân* şeklinde de geçmekte ayrıca söz konusu başlıklara ilave olarak *merâti' riyâdi ehli'l-iman, fi redd alâ 'âbedetil-evsân, revâyî' ravzâti'l-iman* gibi ekler bulunmaktadır.⁶¹

Sulbân'nın Ebû Abîde el-Hazrecî'ye aidiyetine gelince bu konuda teracim-tabakat kitaplarında bir ihtilaf bulunmamaktadır. Ama yazma nüshalara dayalı olarak muhakkiklerin dikkat çektiği bazı hususlara burada değinmek istiyoruz. Mesela bir yazmada Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1920) *Sulbân*'ı Muhammed b. Abdurrahman el-Ensârî'ye nispet etmekte, yazılma tarihi olarak da Hicrî 806 yılını zikretmektedir. İdrîsî'ye göre, bu tarihte hata bulunmaktadır. Çünkü sözü edilen yazma nüsha, *Sulbân*'ı tahkik eden Şerefi'nin itimat ettiği metindir. Bunun Ayasofya'daki 2367 numarada kayıtlı bulunan nüshasında ismi, Ahmed b. Abdurrahman el-Ensârî el-Hanbelî olarak geçmektedir. Onun da tarihi aynıdır. Dolayısıyla el-İdrîsî, bu karışıklığı Hicrî 806 yılının, istinsah tarihinin, temellük edilmesinin ya da Ensârî'nin vefat tarihi olabileceği ihtimaliyle açıklamaktadır.⁶²

Beyne'l-İslam ve'l-Mesihîyye muhakkiki Muhammed Şame ise mukaddimesinde, incelediği üç yazma nüshadan birine dair *el-Fâsıl beyne'l-hak ve'l-batıl: Hüccetu İzzeddîn el-Muhammedî (Hamedî) alâ Hanna Makâr el-İsevî* adıyla Hazrecî'ye nispet edilmeden, Mısır'da basılan bir eserden bahsetmektedir.⁶³ Buradaki yazma da diğer incelediği iki yazmaya benzemektedir. Ama aralarında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Mesela mukaddimesi diğerlerinin aksine fazlalık bilgiler içermekte, bazı yerlerde ise Hıristiyanlığa dair bazı malumata yer vermekte,

60 Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34/516.

61 Başlıklara dair ayrıntılı bir tablo için bk. Tabîb, *Ebû Abîde el-Hazrecî ve cuhûduhu*, 24.

62 Şerefi, "Takdîm", 19; İdrîsî, "Mukaddime", 1/95-96.

63 İzzeddîn Muhammedî, *el-Fâsıl beyne'l-hak ve'l-batıl: Hüccetu İzzeddîn el-Muhammedî alâ Hanna Makâr el-İsevî* (Mısır: bs, 1316).

bazı kısımlarda da eksiklikler bulunmaktadır. Metinde naşir kendisi hakkında bilgi vermemektedir. Şame, bu nüshaya ilgili olarak neşreden kişinin, iki yazma içeren bir esere rastladığını, mütalaa ettiğini, ona kendinden bir şeyler kattığını ve uygun gördüğü ismi de koyduğuna dikkat çekmektedir.⁶⁴ Kendisini bu sonuca ulaştıran karineleri de şöyle sıralamaktadır:

“Söz konusu yazmadaki mukaddime incelediği diğer iki yazmadaki mukaddimelerle uymayan hususlar içermektedir. Çünkü papazın risalesi, zor bir dönemden geçen Müslümanların durumundan kazanım elde etmek için yazılmıştı. Dolayısıyla hedef muhatabını Hristiyanlığa davet etmektir. Hazrecî de onun iddia ve eleştirilerine cevap vermek için diğer risaleyi kaleme almıştı. Diğer iki mukaddimedeki örgü bu şekildedir. Diğer yazma *el-Fâsıl*’da ise tartışmanın İzzeddîn Muhammedî ile Hanna Makar el-İsevî arasında olması akla uygun değildir. Çünkü Muhammedî ifadesi Batılıların Müslümanlar için kullandığı bir lafızdır. İslam alimleri içerisinde bu isimle anılan bir kimse bilinmemektedir. Hatta İslam alimlerinin isimleri incelendiğinde o dönemde çok uzun oldukları görülmektedir. Ayrıca İzzeddin el-Muhammedî halka açık bir münazarada papazı susturduğunu, sonrasında ise papazın kendisine risalesini gönderdiğini ifade etmektedir. Ama bu durum akla uygun değildir. Çünkü münazara sonunda papaz yenilmişti. Mantıklı olan daha cevap vermemesidir. Papaz münazarayı kazansaydı bu doğru olabilirdi. Muhammedî cevap için beklediğini yazmaktadır. Niçin beklediği açık değildir. Kendisinin hayatı tehlikesi yoktu. Çünkü Mısır’da Müslüman hakimiyeti bulunmaktaydı.”⁶⁵

Dolayısıyla Muhammed Şame’ye göre *el-Fâsıl*’daki ana metin, *Sulbân*’a dayanmaktadır. Bizim de tespitimiz bu yöndedir. Söz konusu esere dair bizim eklemek istediğimiz iki husus bulunmaktadır Birincisi *el-Fâsıl*, Asmaî Yusuf Ziya Efendi tarafından Hicrî 1316/1898 yılında Osmanlıcaya çevrilmiştir. İkincisi, Osman Cilacı sadeleştirip *Hak ve Batıl: Bir Müslümanla Bir Hristiyanın Mektuplaşmaları* başlığı altında 1975 yılında yayımlamıştır.⁶⁶ Ayrıca *el-Fâsıl*, Mehmet Aydın’ın Hristiyanlığa karşı yazılan reddiye eserlerini derlediği çalışmasında da İzzeddin Efendi’ye atfedilerek yer almaktadır.⁶⁷

Sulbân’a dair yazma nüshalar, Şerefi ve Şame’nin verdiği bilgilere göre İstanbul ve Tunus’ta bulunmaktadır. Biz de onların tanıtımına dayalı olarak sıraya göre değil, bulundukları şehre göre ikiye ayırarak kısa bir tasvir yapmak istedik. Şerefi, incelediği dokuz adet yazma nüshayı şöyle tanıtmaktadır: Birincisi, İstanbul’da Ayasofya kütüphanesinde 2367 numara da kayıtlıdır. Esas olarak bu yazmaya itimat ettiğini söylemektedir.⁶⁸ Bu nüshayı daha önce geçtiği üzere Hazrecî’ye aidiyeti bahsinde ele almıştık. İkincisi yine İstanbul’da III. Ahmet Paşa kütüphanesinde 1863 numarada kayıtlıdır.⁶⁹ Bu nüsha diğer muhakkik Şame’nin de itimat ettiği nüshalardan biridir.⁷⁰ Dördüncü yazma, Topkapı Sarayı’nda (506/3) numarada

64 Muhammed Şame, “İkinci Mukaddime”, *Beyne’l-İslam ve’l-Mesihîyye*, mlf. Ebû Abîde el-Hazrecî (Mısır: Mektebetu Vehbe, 1979), 42-45.

65 Muhammedî, *el-Fâsıl beyne’l-hak ve’l-batıl*, 3-5; Şame, “İkinci Mukaddime”, 46.

66 Mütercimim önsözüne bk. İzzeddin Efendi, *Hak ve Batıl: Bir Müslümanla Bir Hristiyanın Mektuplaşmaları*, çev. Asmaî Yusuf Ziya Efendi (Konya: Denizkuşları Matbaası, 1975).

67 Aydın, *Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, 92.

68 Şerefi, “Takdîm”, 18-19.

69 Şerefi, “Takdîm”, 19-20.

70 Şame, “İkinci Mukaddime”, 40-41.

kayıtlıdır. Beşincisi ise Esat Efendi Kütüphanesinde (6/4) numarada bir katalog içindedir.⁷¹

Yazmalardan üçüncüsü ise Tunus’ta Halk Kütüphanesinde 14472 numarada kayıtlıdır. Aslı ise yine Tunus Ahmediyye Kütüphanesinde 2063 numarada başka yazmalarla birlikte mahfuzdur.⁷² Bu da Şame’nin bilgisini verdiği diğer yazmadır. Altıncı yazma, Tunus’ta Halk Kütüphanesinde 18545 numarada kayıtlıdır. Yedincisi, yine Tunus’ta Halk Kütüphanesinde 1369 numarada mahfuzdur. Sekizincisi ise Şeyh Muhammed eş-Şazeli’de bir katalogta bulunmaktadır. Dokuzuncu yazma ise Tunus’ta Halk Kütüphanesinde 8983 numarada başka eserlerle birlikte muhafaza edilmiştir.⁷³

Hasılı *Makâmi’u’s-sulbân*’nın Ebû Abîde el-Hazrecî’ye nispetinde önemli bir ihtilaf bulunmamaktadır. Yazma nüshalarda şüpheli görülen hususlar, muhakkikler tarafından makul bir şekilde açıklanmıştır.

2.1. Eserin Muhtevası

Makâmi’u’s-sulbân adlı eser, iki risaleden oluşmaktadır. Birincisi papazın yazmış olduğu metindir ve diğerine göre oldukça kısadır. Onun risalesini muhteva açısından kısaca başlıklandırmak gerekirse şöyle bir sıralama yapmak mümkündür: Hz. İsa’nın ilahlığı, Teslis inancı, Çarmıh olayı, Enkarnasyon-Hulûl’un mahiyeti, Hristiyanlıkta salat-duanın güzelliği, Nur’un Beytü’l-Makdis’e inmesi, Patriklerin konumu, ruhbanlardan sadır olan olağanüstü olaylar, mucize bağlamında İsa ve Havariler, Hristiyanlığın evrenselliği, Tevrat ve İncildeki tahrif iddialarının reddi. Papazın İslam ahkâmına ve diğer bazı hususlara dair eleştirileri de nikah, çok eşlilik, talak, kısas, kıtal, Hz. Meryem ve Harun, cennet nimetleri, İblis’in cennetten kovulması, İslam ve şiddet gibi reddiye eserlerinde sıklıkla işlenen mevzulara dairdir.

Papaz risalesinde, özellikle teslis ve çarmıh hadisesine bağlı olarak Hz. İsa üzerinden bir uluhiyyet-nübüvvet inşası yapmaktadır. Bir taraftan da İslam ahkâmına dair yönelttiği eleştiriler noktasında Kur’an’ın ilahi kitap olmadığını iddia etmekte dolayısıyla Hz. Muhammed’in nübüvvetini reddetmektedir. Papaza göre İslam, hak din değildir. Burada belirtmemiz gereken husus bahsi geçen konular bu çalışmanın sınırlarını aşacak mahiyettedir. Ama aşağıda geleceği üzere Hristiyan inancı bağlamında kısaca bazı örneklerle yer vermek istiyoruz. Çünkü Hazrecî, bu bahis üzerinde ayrıntılı durmakta akıl mantık ilkeleri dahilinde sorgulamakta ve iyi bir cedel örneği vermektedir. Onun bu konuya dair nakli delillerinin bir kısmını şöyle sıralamak mümkündür:

Papazın, “Allah, Adem’i yarattıktan sonra ona kendi ruhundan üfledi” ya da “İsa’ya, Meryem’in kanından yaratılmış *Ruhullah*” olduğuna dair ifadeleri kabul etiğine dikkat çeken Hazrecî, bu durumda Hz. Adem’e haksızlık yapıldığını belirtmektedir. Çünkü *Ruhullah* özelliği her ikisinde de bulunmaktadır. Hazrecî, ilahlık vasfının neden Adem peygamber için gerekli olmadığını sormaktadır.⁷⁴

“Elinizdeki İncil’de Hz. İsa’nın Samir’den çıktığında ne söylediğini okumadın mı? Ora-

71 Şerefi, “Takdîm”, 21-22.

72 Şerefi, “Takdîm”, 20.

73 Şerefi, “Takdîm”, 29.

74 Hazrecî, *Makâmi’u’s-sulbân*, 46-47; a.mlf, *Beyne’l-İslam ve’l-Mesihîyye*, 129.

da ‘peygamberlerin kendi memleketinde itibar görmediğini’⁷⁵ bizzat kendisi söylemektedir. İsa’nın peygamberlikten başka bir davada bulunmadığına bu sözler şahittir.”⁷⁶

İncil’de İsa’ya ‘ey iyi öğretici’ diye hitap edilince, İsa ‘bana neden iyi öğretici diyorsun. İyi öğretici sadece Allah’tır’ şeklinde ona hitap eden kişiyi uyarmaktadır.⁷⁷ Ayrıca “Yahudiler İsa’yı yakaladıkları vakit o, göğe bakıp ‘Ey Rabbim! Vakıt geldi. Beni yanına yücelt. Bana yol aç’ diye İncil’de yazılıdır.”⁷⁸ Yine İncil’de “Ben kendiliğimden hiçbir şey yapamam. İşittiğim gibi yargılarım benim yargım adildir. Çünkü amacım kendi istediğimi değil, beni gönderenin istediğini yapmaktır.”⁷⁹

Az bir kısmını verebildiğimiz yukarıdaki delillerin, İncil’de pek çok olduğuna dikkat çeken Hazrecî, Hz. İsa’nın ulûhiyyetini daha çok muhatabının kendi kabulleri üzerinden ilzam etmekte ve reddetmektedir. Hazrecî’nin burada etkili bir şekilde sebr ve taksim yöntemini uyguladığı görülmektedir. Muhatabının olumlu, olumsuz tüm görüşlerine yer vermekte, ardından kendi cevaplarını sıralamakta ve son sözünü ise konunun en başında şöyle söylemektedir: “Müslümanlar, Meryem oğlu İsa’ya, onun konumuna uygun, aklın kabul edeceği en güzel şekilde inanmaktadırlar.”⁸⁰

Hazrecî’nin, akli delil olarak örnek verebileceğimiz hususlardan biri yine Hz. İsa’nın ilahlığı hususundadır. O, “Elinizdeki İncil’de Rab İsa’nın Çarmıha gerildikten sonra Rabbin sağına oturdu”⁸¹ şeklindeki ibareyi zikretmekte sonra da papaza bunun kabulü üzerinden şöyle sorular sormaktadır: “Bu iki rabden hangisi diğerini yarattı? Bu ikisinden hangisi hükmetmektedir? Birbirlerine danışıyorlarsa ilah olabilirler mi? Biri aciz ise diğeri ona yardım ediyorsa yardım edenin mahiyeti nedir?” Hazrecî burada İslam kelamında da kullanılan ve temeli “Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka Tanrılar bulunsaydı yer ve gök, kesinlikle bozulup gitmişti.”⁸² ayetine dayanan temânü delilini kullanmaktadır. Burada Hazrecî, aklın imkanlarını kullanarak muhatabını iki şeye zorlamaktadır: Birincisi aklın imkansız kıldığı iki ilah olgusunu inkara zorlamak ve papaza bunun yanlışlığını kabul ettirmek.⁸³

İmkan ölçüsünde ele aldığımız hususlar farklı açılardan da ele alınmaya muhtaçtır. Ama kısaca çizdiğimiz bu perspektif, Hazrecî’nin üslubunu ortaya koymaktadır. Müellif aklın, mantığın imkanlarından yararlanmaktadır. Bunu eserinde ele aldığı diğer hususlarda da görmekteyiz. Bunlardan biri de papazın tahrif konusunda, masumiyetlerine delil olarak ileri sürdüğü olağanüstü olaylar hakkındaki ifadeleridir.

Tevrat ve İncil’deki tahrif konusu, reddiye geleneğinde sıklıkla işlenen, öne çıkan konulardan biridir. Papaz da bu konuyu hatırlatmaktadır. Ona göre, Müslümanlar, Tevrat ve İncil’de tahrif ve tenakuz olduğunu iddia etmektedirler. Ama kendilerinin, kutsal kitapla-

75 *Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil)* (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2014), Yuh. 4:44.

76 Hazrecî, *Makâmi‘u’s-sulbân*, 48.

77 Mar. 10:17-19; Hazrecî, *Makâmi‘u’s-sulbân*, 48.

78 Yuh. 17: 1-5; Hazrecî, *Makâmi‘u’s-sulbân*, 48-49.

79 Yuh. 5:3; Hazrecî, *Makâmi‘u’s-sulbân*, 50.

80 Hazrecî, *Makâmi‘u’s-sulbân*, 44-45.

81 Mar. 16:19.

82 Hayrettin Karaman vd., *Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, çev. Ali Turgut (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), el-Enbiyâ 21/22.

83 Hazrecî, *Makâmi‘u’s-sulbân*, 84; Tabîb, *Ebû Abide el-Hazrecî ve cuhûduhu*, 80-81.

rında eksiklik, fazlalık yapmadıklarını, bu ithamı yapanların bir delillerinin olmadığını söylemektedir. O, kendilerinin salih kimselerden olduğuna, ruhbanların elinde meydana gelen harika olaylara ve Müslümanların bunlara dair bilgisizliğine dikkat çekmektedir. Papaz, “Müslümanlar kitaplarımızı yeterince mütalaa etmiş olsalardı, bizim, geçmişten bugüne değin faziletlerimize ve salih kimselerden olduğumuza ve yaşanan mucizelere de şahitlik edebilselerdi, söz konusu tahrif iddiasının anlamsızlığını sizler de bilirdiniz.” şeklinde Müslümanların tutumlarını eleştirmektedir.⁸⁴

Ebû Abîde el-Hazrecî, *Sulbân*'daki önemli kısımlardan biri olan papazın atıf yaptığı ve halk arasında da bilinen olağanüstü olayları,⁸⁵ fizik ilminden yararlanarak ya da akıl, mantık süzgecinden geçirerek incelemekte ve onları reddetmektedir.⁸⁶ Hazrecî, söz konusu anlatıları, halk üzerindeki etkisini, din adamlarının bunları kendi nüfuzları için kullanmasını eleştirmektedir. Hazrecî'ye göre bu durumun temel sebebi, kendi dinlerini bir asıl üstüne inşa edemeyen kişilerin, kilise ve kabirlere koydukları asılsız şeylerle ve bunlara bağlantılı hikayelerle halkın aklını çelmek, böylece kendi eksikliklerini gidermeye çalışmak gayretidir.⁸⁷ Bu bahis bu çalışmanın sınırlarını aşacak boyuttadır. Ama biz burada bu konuya kısaca değinmek istiyoruz.

Hazrecî'nin ele aldığı olaylardan biri Hıristiyan kabristanlarından birinde senenin belli gününde perde arkasından Allah'ın elinin görüldüğüne dairdir. Ona göre ise bu anlatının aslı, Yahudi bir kimsenin tanıklığında şöyledir:

“Bir Yahudi, sizin büyüklerinizden biriyle görüşüyormuş. O, Yahudiye dinini bırakması için senenin belli gününde ortaya çıkan Allah'ın elinden bahsedip ‘bu hali bilmiyor musun’ diyerek Hıristiyanlığı övmüş. Yahudi, bu iddia doğru ise dinini terk edeceğini ama onun, bu durumu araştırması gerektiğini söylemiş. Bunun üzerine ileri gelen şahıs, mucizenin görüleceği vakitte ön saflara doğru ilerler ve görünen eli sıkıca tutar. Elin sahibini görmeden de itirazlara rağmen bırakmaz. Tüm engellemelere rağmen amacına ulaşır. Perde arkasında duran da kendileri gibi bir papazdır. Üzülerek orayı terk eder. Yahudi tekrar bu kişiyle karşılaştığında, dini hususunda ne yapması gerektiğini sorar. O da Yahudiyi dini konusunda serbest bırakır.”⁸⁸

Hazrecî'nin ele aldığı diğer mucize ise “senenin bir gününde bir nurun inerek Endülüs'teki bir kilisede havada boşlukta duran ve haça benzeyen bir avizenin fitilini tutuşturması” hakkındadır. Bunu duyan Benî Ümeyye emirlerinden biri, konuyu araştırmak amacıyla bahsi geçen kiliseye giderek bu durumun sebebini sorduğunda, Afrikalı biri, emire “tavanda büyük bir mıknaşın bulunduğunu ve onun çıkarılınca avizenin yere düşeceğini” söylemiştir. Ayrıca avizenin fitilini yanması hususunu, “duvara ince bir demirin ucu tam avizenin fitiline karşı gelecek şekilde ayarlandığını, belli gün geldiğinde ise borudaki petrol

84 Tahrif bağlamında iddia ve cevaplar için bk. Hazrecî, *Makâmi'ü's-sulbân*, 37-38, 172-177; a.mlf, *Beyne'l-İslam ve'l-Mesihîyye*, 103-104, 267-272.

85 Granja, “Milagros Espanoles”, 311-315.

86 Bahsi geçen olağanüstü olaylara ve mucize olgusuna dair bk. Granja, “Milagros Espanoles”, 327-359; Salih Sabri Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 209-222.

87 Hazrecî, *Makâmi'ü's-sulbân*, 172-173; a.mlf, *Beyne'l-İslam ve'l-Mesihîyye*, 267.

88 Hazrecî, *Makâmi'ü's-sulbân*, 173-174; a.mlf, *Beyne'l-İslam ve'l-Mesihîyye*, 267-269; Granja, “Milagros Espanoles”, 333-336.

yağına ateş verildiğini, böylece tam boruya denk gelen avizenin fitilinin etki sebebiyle tustuğu” şeklinde açıklamaktadır.⁸⁹

Hazrecî, taştan yapılmış bazı heykellerin İncil okuduğunda gözlerinden yaşlar akmasını; ayrıca kandillerin, haçların hiçbir bağlantı olmadan havada asılı durmasını ayrı bir paragrafta ele almaktadır. Ona göre bu hikayelerin de doğrusu şöyledir:

“Bu heykellerin içinde çok ince kanallar bulunmaktadır. Su ile dolu başka bir tulumla arka taraftan bağlıdır. Kilise hizmetlileri tulumu sıktığında su ince kanallardan geçerek bu heykellerin gözlerinden akmaktadır.” “Haç ve kandillerin hava da durmasının sebebi de yine mıknaştır. Asılacak şeyin her yönüne güçlü mıknaatılar konmaktadır. Bunlar demiri eşit derecede çektiğinden dolayı, haçlar, kandiller havada asılı kalmaktadırlar.”⁹⁰

Hazrecî, yukarıda kısaca değindiğimiz Hristiyanlık inancı gibi, mucizeler bağlamında da ele aldığı hususları akıl ve mantık süzgecinden itinayla geçirmektedir.

Papazın yaptığı kritiklerden biri de İslam’ın kılıç-şiddet yoluyla yayıldığına dair reddiye geleneğinde yaygın olarak işlenen husus hakkındadır. Aslında bu eleştiri, kendi içinde bir ironi barındırmaktadır. Yani söz konusu iddia, din ve şiddetin bir arada yürütüldüğü, Müslümanların esir düştüğü, Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin hız kazandığı bir dönemde dile getirilmektedir. Ama papaza göre Hristiyanlık, şiddet ve baskı olmadan yayıldı. Müslümanlar diğer din sahipleriyle savaştılar ve onlara galip geldiler. Papaza göre, “Şüphesiz Allah Meryem oğlu Mesih’tir” diyenler kafir olmuşlardır.”⁹¹ ayeti doğrultusunda hareket eden Müslümanlar, diğer coğrafyalardaki insanların dinlerinin değişmesine neden oldu. Buna karşılık “Mesih kimseyle savaşmadı. O, bizim için çarmıha gerildi. Çünkü o bizim rabbimiz, rızık verenimiz, hidayet sebebizdir.”⁹²

Hazrecî’ye göre, burada ileri sürüldüğü üzere savaşmak kötü ise bu durum İmran oğlu Musa ve Yuşa b. Nûn için de geçerlidir. Çünkü onlar da başka ümmetlerle savaştılar. İslam’da hak ile batılın ayrılmasına dair savaşın Allah’ın sünneti olduğunu belirten müellif, aslında Hristiyanların insanlar içinde savaş konusunda en hırslısı olduğunu, yeryüzünde zulmü bizzat kendilerinin genişlettiklerini söylemekte ve şöyle devam etmektedir: “Sizler bunları İncil size haram kıldığı halde yaptınız. Allah’ın haram kıldığını helal yapan kimse Allah’ı, kitabını inkar etmiştir. Bizler ise Allah’ın koyduğu ölçüler dahilinde savaşmaktayız.”⁹³

Makâmi’u’s-sulbân’ın muhtevasına dair kısaca değindiğimiz konular ve müellifin bunlara dair takip ettiği usul, yöntem hakkında başka çalışmaların yapılması gereklidir. Mesela tahrif konusu çoğu reddiye eserinde olduğu gibi geniş bir bahistir. Biz bu çalışmanın imkanı ölçüsünde kısaca ele aldık. Bu bahiste öne çıkan husus Hazrecî’nin, Tevrat ve İncil’deki birçok ifadeyi ya metin ya da mana olarak ele almakta aralarındaki tenakuzları göstermekte ve söz konusu iddiaları akıl, nakil ve tarih açısından sorgulamakta ve onları çürütmektedir.

89 Hazrecî, *Makâmi’u’s-sulbân*, 175-176; a.mlf, *Beyne’l-İslam ve’l-Mesihîyye*, 270-271; Granja, “Milagros Espanoles”, 346-352; Efendi, *Hak ve Batıl*, 136-137.

90 Hazrecî, *Makâmi’u’s-sulbân*, 174-175; a.mlf, *Beyne’l-İslam ve’l-Mesihîyye*, 269-270; Granja, “Milagros Espanoles”, 336-346.

91 el-Mâide 5/17.

92 Hazrecî, *Makâmi’u’s-sulbân*, 38-39; a.mlf, *Beyne’l-İslam ve’l-Mesihîyye*, 115-119.

93 Hazrecî, *Makâmi’u’s-sulbân*, 189-193; a.mlf, *Beyne’l-İslam ve’l-Mesihîyye*, 285-289.

Hıristiyan inancının akıl ve salim fitrat açısında butlanını ortaya koymaktadır.

Sonuç

Endülüslü alim Ebû Abîde el-Hazrecî'yi ve onun *Makâmi'û's-sulbân* adlı reddiye eserini, çalışmamızda ele aldık. Kaynaklarda Hazrecî hakkındaki bilgilerde bir kapalılık söz konusudur. Kendisi siyasetle yakın ilişkisi olan bir alimdi. O, Kurtuba valisi Yahya b. Ganiye'nin destekçisiydi. Onun, Kurtuba'yı rakibi İbn Hamdîn'e, Hıristiyanlara hem de Muvahhidler'e karşı savunduğu bilinmektedir. Bu süreçten hasıl olan iç karışıklıkta Hazrecî'nin Hıristiyanlara esir düştüğü ortaya çıkmaktadır. Onun risalesindeki başlık, söz konusu sıkıntılı döneme de bir atıf gibidir. *Makâmi'û's-sulbân*, "Haçlı-Hıristiyan topuzları" manasına gelebilecek bir anlamının olması, Endülüs bölgesini, Müslümanlardan temizleme faaliyetlerine, yani baskının, şiddetin, Müslüman kıyımının yaşandığı Reconquista hareketine kısaca Haçlı faaliyetlerine bir gönderme olduğunu akla getirmektedir.

Sulbân'ın, Hazrecî'ye aidiyetinde bir ihtilaf bulunmamaktadır. Ama yazma nüshalara dayalı olarak dikkat çeken husus, Mısırlı İzzettin Efendi'ye atfedilen *el-Fâsıl beyne'l-hak ve'l-batıl* adlı kitapla ilgilidir. Türkçeye de çevrilen ve reddiye literatüründe bilinen bu eserdeki ana metnin Hazrecî'ye ait olduğunu belirtmek isteriz.

Hazrecî eserinde ağırlıklı olarak Hıristiyan akidesinin eleştirisine yer vermektedir. Çarımçı olayı, Teslis inancı, Hz. İsa'nın ulûhiyyeti ve peygamberliği ele aldığı öncelikli konulardandır. Risalede dikkat çeken husus, eleştirilerinde akıl ve mantık örgüsünün ihmal edilmemesi, Hıristiyanlığın insan aklına, fitratına olan aykırılığının altının çizilmesidir.

Ebû Abîde'nin eserini ilginç kılan hususlardan biri de Endülüs'te meydana geldiği iddia edilen mucizelere yer vermesi bunları eleştirmesidir. Söz konusu olağanüstü olayları insan psikolojisi üzerindeki etkilerinden bahsetmekte ve bunları din adamlarının kendi nüfuz ve itibarları için kullanmasını eleştirmektedir. Oldukça eski tarihli bir reddiye eseri için söz konusu muhteva öne çıkmakta, bu tür iddialar günümüzde de güncelliğini korumaktadır. Bir reddiye eserindeki bu farklılık, ayrıca bir arada yaşamının kalıcı izlerinin görülmesi açısından dikkat çekmektedir. Çünkü Hazrecî, Kurtuba'da doğmuş, yetişmiş bir alim olarak bölgedeki anlatıları bilmektedir. Efsaneleri sadece kitabı olarak değil de büyük ihtimalle kulaktan kulağa anlatılan hikayeler şeklinde de bilmekteydi ve insanlar üzerindeki etkisini gözlemlemişti.

Hazrecî'nin, Hıristiyanlarla olan tartışmasında öne çıkan nakli deliller, Kur'an-ı Kerim ve Kitâb-ı Mukaddes'tir. Bu anlamda Hazrecî'nin, Tevrat ve İncil'e dair bilgisi ile ilmi, dini, kültürel birikimi eserlerinde hissedilmektedir. Aynı zamanda muhaddis olan Hazrecî'nin hadis kullanımı ise birçok reddiye eserine göre oldukça azdır. Müellifin böyle bir tercihte bulunmasının sebebi belki de yaşadığı bölge itibarıyla Hıristiyanlara karşı öne sürdüğü delillerin bu haliyle kabule daha yakın görmesidir.

Müellif, ele aldığı konuyu yerine göre aklı, nakli ve tarihi delilleriyle açıklamaktadır. Hazrecî, muhataplarının tutarsızlıklarının, düştükleri çelişkilerin ortaya çıkması için, aklın hakemliğine başvurmuştur. Bu açıdan tutarlı bir yöntem izlemektedir. Hazrecî, üslup açısından kelâmî bir yöntem olarak cedeli kullanmış, ele aldığı konularla ilgili karşı görüşleri

zikretmekte sakınca görmemiştir. Bu anlamda daha çok sebr ve taksim yöntemiyle muhatabının iddialarının geçersizliğini ispatlamaya çalışmıştır.

Hâsılı Ebû Abīde el-Hazrecî, Müslümanların siyasi, askeri ve sosyo-politik açıdan zor bir zamanında, Endülüs'te esir olarak tutulduğu bir dönemde, yazmış olduğu eseriyle Endülüs reddiye geleneğine katkıda bulunmuştur. Onun, *Makâmi' u's-sulbân* adlı eserinin etkisini reddiye müelliflerinin eserlerinde takip ettik. Ancak bu yönü, daha da araştırılmaya muhtaçtır. Çünkü alimlerin beslendikleri kaynak aynı ya da farklı olabilmektedir. Ama Hazrecî, Endülüs ikliminde özellikle İbn Hazm, Bâcî gibi reddiye literatüründe önde gelen sac ayaklarından biridir. Onun eseri, İslam dini ve Müslümanlar açısından iddia ve tenkitlere bir cevap olarak yazılmış hem de Endülüs'te yürütülmekte olan Hristiyanlaştırma faaliyetlerine karşı bir duruş, bir ilmihal ya da muhatabının inancını tanıma noktasında mukayeseli dinler tarihi gibi yerine, zamanına, insanların ihtiyaçlarına göre işlev gören bir özellik de göstermiş ve uzun yıllar etkisini devam ettirmiştir. Söz konusu eserin, erken tarihli bir mukayeseli dinler tarihi çalışması olarak da dikkat çektiğini ve hakkında başka araştırmaların yapılması gerektiğini ifade etmeliyiz.

Kaynakça | References

Aydın, Mehmet. *Müslümanların Hıristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1989.

Bayram, Abdullah. “Kurtubî'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Tefsirdeki Yeri: Müfessirin Biyografisine Dair Bazı Çalışmaların Eleştirisi Perspektifinden”. *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 5/1 (2019), 90-126.

Birişik, Abdühamit. “Kıraat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 425-432. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Bozyiğit, Ahmet. “İbn Messere”. *Endülüs İslam Düşüncesi Tarihi*. ed. Ömer Bozkurt. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2022.

İbnü'l-Kayyim Cevziyye. *Hidâyetü'l-hayârâ fî ecvibeti'l-Yehûd ve'n-Nasârâ*. nşr. Osman Cuma Dumeyriye. Cidde: Dâru Alemlî'l-Fevâid, 2008.

Deyyab Allam, Muhammed Taha. “Esbâbu reddi'n-nesh inde'l-Hazrecî fi kitabih: Nefesü's-sabâh” 26 (2022), 1259-1319.

Efendi, İzzeddin. *Hak ve Batıl: Bir Müslümanla Bir Hıristiyanın Mektuplaşmaları*. çev. Asmaî Yusuf Ziya Efendi. Konya: Denizkuşları Matbaası, 1975.

Eşbâh, Yusuf. *Tarîhu'l-Endelüs fi ahdi'l-Murabitîn ve'l-Muvahhidîn*. çev. Muhammed Abdullah İnan. Kahire: el-Merkezü'l-Kavmî li't-Terceme, 2014.

Gaudeul, Jean-Marie. *Encounters and Clashes: Islam and Christianity in History*. 2 Cilt. Rome, 1990.

Gezer, Arif. *Kurtubî'nin Hadis İlmindeki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

Goldziher, Ignaz. “Ehl-i Kitaba Karşı İslam Polemiği II.” çev. Cihad Tunç. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Yayınları* 5 (1982), 250-277.

Granja, Fernando de la. “Milagros Espanoles en una obra polemica musulmana (El Kitab Maqami al-sulban del Jazrayi)”. *Al-Andalus* 33/2 (1968), 311-365.

Hafnâvî, Ebû'l-Kâsım Muhammed. *Ta'rîfü'l-halef bi-ricâlî's-selef*. 2 Cilt. Cezayir: Pierre Fontana, 1906.

Harekat, İbrahim. “Ganiye (Benî Ganiye)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 354-355. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Hazrecî, Ebû Abîde. *Beyne'l-İslam ve'l-Mesihîyye*. thk. Muhammed Şame. Mısır: Mektebetu Vehbe, 1979.

Hazrecî, Ebû Abîde. *Makâmî'ü's-sulbân*. thk. Abdülmecid eş-Şerefi. el-Câmiatü't-Tunusiyye: Neşriyyetü Merkezi'l-Dirasât ve'l-Ebhasi'l-İktisadiyye ve'l-İctimaiyye, 1975.

Hazrecî, Ebû Abîde. *Nefesü's-sabâh fî garîbi'l-Kur'an ve nâsihihi ve mensûhihi*. thk. Muhammed İzzeddin el-Miyâr el-İdrîsî. 2 Cilt. el-Memleketü'l-Mağribiyye: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslamiyye, 1994.

Hazrecî, Ebû Abîde. *Tefsîrû'l-Hazrecî: Nefesü's-sabâh fi garîbi'l-Kur'an ve nâsihihi ve mensûhih*. thk. Ahmed Ferid el-Mezidî. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.

İbn Ferhûn, Ebû'l-Vefâ Burhaneddin. *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti ayâni ulemâi'l-mezheb*. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr. 2 Cilt. Kahire: Darü't-Türas, 1972.

İbn Hazm, Ebû Muhammed. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1996.

İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdullah. *et-tekmile li-Kitâbi's-Sıla*. thk. Abdusselam el-Her-ras. 4 Cilt. Lübnan: Dârü'l-Fikr, 1995.

İbnü'l-Hatîb, Lisanuddîn. *el-İhâta fi ahhâri Gırnata*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

İdrîsî, Muhammed İzzeddin el-Miyâr. “Mukaddime”. *Nefesü's-sabâh fi garîbi'l-Kur'an ve nâsihihi ve mensûhih*. mlf. Ebû Abîde el-Hazrecî. 48-100. el-Memleketü'l-Mağribiyye: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslamiyye, 1994.

İlyas, Ali Kanber. “Benî Ganiye Ailesinin Mağrib ve Endülüs'te Muvahhidler Devleti'ne Karşı Siyasî-Askerî Mücadelesi”. çev. Adnan Adıgüzel. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2018), 317-346.

İsa, Muhammed Abdülhamid. *Tarîhü't-ta'îm fi'l-Endelüs*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1982.

Karâfî, Şehâbedin. *el-Ecvibetü'l-fâhire 'ani'l-es'ileti'l-fâcire*. thk. Mecdî Muhammed eş-Şehâvî. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 2005.

Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*. çev. Ali Turgut. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 26. Basım, 2012.

Kehhâle, Ömer Rıza. *Mucemü'l-Müellifin: terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.

Kettânî, Muhammed b. Ca'fer. *Selvetü'l-enfâs ve muhadesetü'l-ekyâs bi-men ukbire mine'l-u-lemâ ve's-s-sulehâ bi-Fas*. thk. Abdullah Kamil el-Kettânî vd. 3 Cilt. Dârü'l-Beyzâ: Dârü's-Se-kafe, 2004.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-İ'lâm bimâ fi dini'n-Nasârâ mine'l-fesâd ve'l-evhâm ve iz-hâri mehâsini dini'l-İslam ve isbâti nübüvveti nebiyyina Muhammed aleyhi's-selâtu ve's-selam*. thk. Ahmed Hicazî es-Sekkâ. 2 Cilt. Kahire: Dârü't-Turâsi'l-Arabî, 1980.

Mahlûf, Muhammed b. Ömer. *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlîkiyye*. 3 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Makkarî, Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsü'r-ratîb*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1968.

Mansur, Abdülvehhab b. Alâmü'l-Mağribi'l-Arabî. 3 Cilt. Rabat: el-Matbaatü'l Mülkiyye, 1983.

Merçil, Erdoğan. “Ali b. Yusuf b. Tâşfin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Merrâküşî, İbn Abdülmelik. *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mavsûl ve's-Sıla*. thk. İhsan Abbas vd. 2 Cilt. Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2012.

Miknasî, İbnü'l-Kadî. *Cezvetü'l-iktibâs fî zikri men halle mine'l-alâm medinete Fas*. 3 Cilt. Rabat: Dârü'l-Mansur, 1973.

Muhammedî, İzzeddîn. *el-Fâsıl beyne'l-hak ve'l-batıl: Hüccetu İzzeddin el-Muhammedî alâ Hanna Makâr el-İsevî*. Mısır: bs, 1316.

Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.

Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.

Özdemir, Mehmet. "Endülüs'te Hıristiyanlığa Yönelik Reddiyeler". *Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük*. ed. Ahmet Hikmet Eroğlu. 431-450. Ankara: Berikan Yayınevi, ts.

Özel, Ahmet. "Bâcî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 414-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Parlak, Nizamettin. *Endülüs'ün Çöküşü*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.

Safedî, Halil b. Aybeg. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâvud - Türkî Mustafa. 29 Cilt. Lübnan: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.

Sallâbî, Ali Muhammed. *Abbâsiler Dönemi Murâbitlar Devleti*. ed. Mustafa Kasadar. İstanbul: Ravza Yayınları, 2021.

Sarp, Ebuzer. *Endülüs'te Murâbitlar ve Muvahhidler Dönemi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Sinanoğlu, Mustafa. "Reddiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 516-521. Ankara: TDV Yayınları, 2007.

Suyûtî, Halid Abdülhalim Abdürrahim. *el-Cedelü'd-dînî beyne'l-Müslimîn ve Ehli'l-kitab bi-Endelüs: İbn Hazm-el-Hazrecî*. Kahire: Dâru Kubâ, 2001.

Şame, Muhammed. "İkinci Mukaddime". *Beyne'l-İslam ve'l-Mesihîyye*. mlf. Ebû Abîde el-Hazrecî. 7-49. Mısır: Mektebetu Vehbe, 1979.

Şerefî, Abdülmecid. "Takdîm". *Makâmî'ü's-sulbân*. mlf. Ebû Abîde el-Hazrecî. 5-25. el-Câmiatü't-Tunusiyye: Neşriyyetü Merkezi'l-Dirasât ve'l-Ebhasi'l-İktisadiyye ve'l-İctimaiyye, 1975.

Şeyban, Lütfi. *Endülüs: Cihat, Reconquista, Convivencia*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.

Tabîb, Abdurrahman. *Ebû Abîde el-Hazrecî ve cuhûduhu fî mücadeleti'n-Nasarâ bi-Endelüs min hilali kitâbihi Makâmî'ü's-sulbân: dirase, vasfiyye, tahlîliyye, mukarene*. Mısır: el-Hikme, 2014.

Tinbüktî, Ahmed Bâbâ. *Neylü'l-İbtihâc bi-tatrizi'd-dibâc*. Libya: Darü'l-Kitab, 2000.

Watt, W. Montgomery - Pierre, Cachia. *Endülüs Tarihi*. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.

Yavuz, Salih Sabri. *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn. *Târîhu'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabî, 1993.

Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm: Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlmi'l-Melâyîn, 1992.

Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil). İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2014.